

Date of Publication 10th Posted on Every Month

જાન્યુઆરી : ૨૦૧૭

વર્ષ : ૧૧, અંક : ૭

₹ 20

સમાનો મન્ત્ર : । (ઋગ્વેદ)

સમાનો પ્રવા । (અધર્વવેદ)

પરબ

તંત્રી : યોગેશ જોષી

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समाना प्रपा (अथर्ववेद)

परब

स्थापना वर्ष : १९६०

वर्ष : ११

जान्युआरी : २०१७

अंक : ७

परामर्शनसमिति

यन्द्रकान्त टोपीवाणा
प्रमुख

उषा उपाध्याय
प्रकाशनमंत्री

तंत्री

योगेश जोषी

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ ०० क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशन विभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००८

फोन : २६५८७८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૧૫૦ છે.

¹/₁₅₇₅₀ નિદાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ __ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.

¹/₁₅₇₅₀ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઈચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.

¹/₁₅₇₅₀ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક __ ૨,૦૦૦ છે તથા સંસ્થા આજીવન સભ્ય ફી __ ૩,૦૦૦ છે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

¹/₁₅₇₅₀ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.

¹/₁₅₇₅₀ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A4 સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.

¹/₁₅₇₅₀ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણાવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.

¹/₁₅₇₅₀ સૂત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮

'પરબ' સંવર્ધક : ગુજરાત સ્ટેટ ફર્ટિલાઇઝર્સ એન્ડ કેમિકલ્સ લિ., વડોદરા

E-mail : gspamd@vsnl.net

ફોન અને ફેક્સ : ૨૬૫૮૭૮૪૭

Web-site : www.gujaratisahityaparishad.org

www.gujaratisahityaparishad.com

ISSN0250-9747 પરબ

છૂટક કિં. __ ૨૦/-

માલિક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી મુદ્રક અને પ્રકાશક : ઉષા ઉપાધ્યાય (પ્રકાશનમંત્રી), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માર્ગ, અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૮ □ તંત્રી : યોગેશ જોષી □ મુદ્રણસ્થાન : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ □ ૫૨૫ ૧૧૨૫ ૨૦૧૮

અ નુ ક મ

- અધ્યક્ષીય** : મર્યાદાભંગનું યુગપ્રવર્તન, ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા 6
- કવિતા** : ચાર ગઝલ, મનોહર ત્રિવેદી 9, અમને માફ કરજે હંસ, પ્રવીણ પંડ્યા 11, બે ગઝલ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ 16
- વાર્તા** : મારો ભટૂર માંડ માંડ જડ્યો સે !, રમેશ ર. દવે 17, ધૂણી, દીના પંડ્યા 26
- નિબંધ** : ઘંટી, રમેશ કોઠારી 29
- વિદેશી સાહિત્ય** : નવલકથાકાર ડેવિડ હર્બટ લોરેન્સ (1885-1930), સુરેશ શુક્લ 34
- પરિચય** : કવિતામાં માટીની સુગંધ લઈને આવતા તેલુગુ ભાષાના અગ્રણી કવિ એન. ગોપી, રમણીક સોમેશ્વર 46
- વ્યાખ્યાન** : તેલુગુ-ગુજરાતીનું આદાન-પ્રદાન, એન. ગોપી, અનુવાદ : પ્રફુલ્લ રાવલ 51
- સમીક્ષા/ગ્રંથાવલોકન** : સૌને ગમે તેવી એક છોકરી : નામે લાવણ્ય, શ્રદ્ધા ત્રિવેદી 56, ગુજરાતી બાળ-સાહિત્યમાં એક નવો પ્રયોગ : બાલરહસ્યકથાઓ, નટવર પટેલ 58
- નખશિખ અભ્યાસી** : વિનોદ અધ્વર્યુ, મનસુખ સલ્લા 61
- શ્રદ્ધાંજલિ** : અમેરિકન નાટ્યકાર એડવર્ડ આલ્બી, ભરત દવે 64
- અહેવાલ** : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું 29મું જ્ઞાનસત્ર, અજય પાઠક 74

આવરણચિત્ર

સંદર્ભનોંધ : પીયૂષ ઠક્કર 83

મર્યાદાભંગનું યુગપ્રવર્તન

(ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૯મા જ્ઞાનસત્રનું અધ્યક્ષીય પ્રવચન)

■ ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા ■

અત્યારે મર્યાદાભંગનું યુગપ્રવર્તન છે. ‘મર્યાદા’ પદનું ‘મર્યાદાપુરુષોત્તમ’માં જે રીતે વચનની મર્યાદાના સંદર્ભમાં અર્થગ્રહણ થયું છે એનાથી બરાબર વિપરીત રીતે એનો અર્થ અહીં સમજવાનો છે. મર્યાદા કે હદ બાંધીને એમાં નૈતિક વ્યવહાર કરવો એ એક વાત છે અને મર્યાદાઓ બાંધી, મરજાદની સંકુચિત સીમામાં વ્યવહાર કરવો-કરાવવો એ બીજી વાત છે. સમાજના અમુક વર્ગો માટે મર્યાદા બાંધવી, હદ ઠરાવવી અને જડતાપૂર્વક કે સંવેદનશૂન્ય રીતે સીમાંકનો કરવાં, એ હવે અનુઆધુનિક સમયમાં શક્ય નથી. આ અનુઆધુનિકતાકાળનું કદાચ અંતિમ ચરણ ચાલે છે. અહીં સીમાંકન નહીં, સીમોલ્લંઘન પણ નહીં, પરંતુ સીમાસંભ્રમ કેન્દ્રમાં છે. જાતજાતનાં ક્ષેત્રોનાં સંયોજનો દ્વારા અને ક્ષેત્રો વચ્ચેની ચુસ્ત રેખાઓનાં વિલોપન દ્વારા સંભ્રમ (Confusion) ઊભો કરવાનું પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યું છે.

નારીવાદ, દલિતવાદ, સજાતીયવાદ, વિકલાંગવાદ, લિંગવાદ, (તૃતીય લિંગ) એવાં કંઈ કંઈ લઘુવૃત્તાન્તો દ્વારા મહાવૃત્તાન્તોનાં ખંડન થઈ રહ્યાં છે. સમાજોના ઉપેક્ષિત ઇલાકાઓને અત્યાર સુધી સીમારેખાઓ વચ્ચે હાંસિયામાં રાખી મુકાયા હતા તે સર્વ ઇલિકાઓ હવે સક્રિય થયા છે. આ દરેક ઇલાકાને હવે એની પોતાની રાજનીતિ છે. આજ લગી માનતા આવ્યા હોઈએ તેમ માનીએ કે કલામાં રાજનીતિને સ્થાન નથી, તો વાસ્તવથી કપાઈ જવાની પૂરી દહેશત છે. હવે તો મનાઈ રહ્યું છે કે રાજનીતિ જગતના વ્યવહારોમાં થતો હસ્તક્ષેપ છે, તો કલા પોતે પણ રાજનીતિનું કાર્ય છે.

ફ્રેન્ચ ચિંતક આલાં બાદ્યુ (Alain Badiou)નો ‘બાદબાકી’ (Substraction)નો સિદ્ધાન્ત પુનર્વિચારમાં ગયો છે. કલાકારને એની અંદરના કર્મશીલ (activist)થી અલગ જોવાની જરૂર નથી. કલાકાર અને કર્મશીલ એક જ લેખકમાં રહીને એકબીજાને પોષણ આપવાનું કામ પણ કરી શકે છે. પણ આલાં બાદ્યુનો એક વિચાર ખાસ લેખ લેવા જેવો છે. બાદ્યુ કહે છે કે જગત કાયદા અને વ્યવસ્થાનું નથી બનેલું પણ કાયદા અને ઇચ્છાનું બનેલું છે. અને કલામાં આ ઇચ્છા અસંખ્ય રૂપો ધારણ કરે છે. વિવેચકે ઇચ્છાના માળખાને શોધવાનું છે. એના પર

આંગળી મૂકી ઇચ્છાના માળખાને ઓળખવાનું છે. જ્યાં જ્યાં કાયદા છે, જ્યાં જ્યાં સીમાઓ છે, જ્યાં જ્યાં મર્યાદાઓ બાંધી છે ત્યાં ત્યાં ઇચ્છાઓ સર્વને ઉલ્લંઘવાની, એમને તોડવાની રહે છે. બીજી રીતે કહીએ તો બાંધેલી સીમાઓ અને એ બાંધેલી સીમાઓને ઉલ્લંઘવાની ઇચ્છાઓનાં રૂપો કલાક્ષેત્રે મહત્ત્વની ઘટના છે.

પહેલાં કહેવાનું કે મનુષ્ય ટાપુ છે પણ હવે સૂર એવો છે કે મનુષ્ય ટાપુ નથી. એની લાગણીઓનું સામૂહિક અસ્તિત્વ (collective existence) છે; અને આ વાત માનવક્ષેત્રના વિશાળ સંઘટનો પર પ્રભાવ પાડે છે. આ માટે મનુષ્યે સહનશીલતા, સહાનુભૂતિ અને સહઅસ્તિત્વને ઓળખવાનાં રહે છે. અને આ સહઅસ્તિત્વની વચ્ચે જ મનુષ્યે પોતાની ઓળખમાંથી અને પોતાની ઓળખ તરફ સાહસ કરવાનું છે. સાથે સાથે સંસ્કૃતિઓની ઉચ્ચાવચતાના વિચારને દૂર કરી વિવિધતાને પોંખવાની છે અને એકવિધતા વગર એકાત્મકતા સાધવાની છે.

બહુ સ્વાભાવિક છે કે કલાઓને શુદ્ધ અભિગમથી જોવાને સ્થાને કલાઓને ઇચ્છાના અસંખ્ય રૂપોમાં જોવાના અને વિવિધતાને પૂરતો અવકાશ આપવાના અભિગમને કારણે દેલ્યૂઝ કહે છે તેવી આજે ઉત્તરકલા (Post art) સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. ઇચ્છાનાં સ્વરૂપો કલા અંગેની સંવેદનશીલતા અને એને અંગેના એકમાત્ર પ્રેમને આ ઉત્તરકલાકાળમાં ઓછાં કરી રહ્યો છે. કદાચ એને કારણે ચુસ્ત સૌંદર્યશાસ્ત્રને અનુનેય સૌંદર્યશાસ્ત્ર (Flexible aesthetics) તરફ વાળવું પડશે.

તાજેતરમાં નોબેલ પ્રાઇઝ સુધી પહોંચેલા લોકપ્રિય અમેરિકન ગાયક બોબ ડીલનનો દાખલો પચાવવો પડશે. અહીં લોકપ્રિયતા, સંગીત અને સાહિત્યની ભેળસેળ થઈ જતી સીમાઓનો સ્વીકાર કરવો પડશે. જાપાનની જાણીતી થયેલી કથાને યાદ કરો. જાપાનના કોઈ સમ્રાટે એના મંત્રીને પ્રશ્ન કરેલો કે સો સો માણસોના પરિવારને સાથે લઈને ચાલવાની પેઢીઓથી ઊતરી આવેલી પરંપરાને મંત્રી કેવી રીતે નભાવે છે : ત્યારે મંત્રીએ એક ચબરખી પર કશુંક ચીતર્યાં કર્યું – છેવટે ચબરખી સમ્રાટને ધરી. એમાં એક જ શબ્દ વારંવાર લખેલો હતો અને તે શબ્દ હતો : ‘સહનશીલતા’. આજે મર્યાદાભંગના અને સીમાસંભ્રમના યુગમાં ‘સહનશીલતા’ (Tolerance) એક જ મંત્ર હોઈ શકે, જેનો વર્તમાનમાં વ્યક્તિગત, સમાજગત, ધર્મગત, રાષ્ટ્રગત સ્તરે અભાવ છે. સહાનુભૂતિ અને સહઅસ્તિત્વની ખેવના વગર સહનશીલતા કેળવવી અશક્ય છે પણ વર્તમાનની એ પ્રબળ આવશ્યકતા છે.

સહનશીલતાના અભાવમાં આજે ચારે બાજુ આતંકી હિંસાચાર (violence) છે. ક્યાંક સ્થૂલ પાશવી હિંસાચાર છે. ક્યાંક શોષણની સાથે સૂક્ષ્મ ફૂર હિંસાચાર છે. વર્ગો વર્ગો વચ્ચે વિગ્રહ છે. જાગી ગયેલા ઉપેક્ષિત સમુદાયોનો વિદ્રોહ છે. આ

સંજોગોમાં સાહિત્ય સાહિત્યઆધારિત (literature-based) રહી શકે નહિ, સાહિત્ય અત્યારે જીવનનો સીધો આધાર શોધે છે. ક્યારેક લેખક તરફ વળેલું, ક્યારેક વાચક તરફ વળેલું, ક્યારેક ભાષા તરફ વળેલું સાહિત્ય અત્યારે સમાજ અને જગત તરફ વળ્યું છે. સાહિત્ય અત્યારે માત્ર વાચન નહીં પણ સહભાગી વાચન (Participatory reading)ની અપેક્ષા સેવે છે. સાહિત્યની આ પરિવર્તિત દિશાને સમજી વિવેચને એનાં ઉપકરણોને પુનઃ નિર્ધારિત કરવાં પડશે. અનુઆધુનિકતાની પરાકાષ્ઠાનો આ સમય સાહિત્ય સંદર્ભે સતેજ અને સાવધ થવાનો છે.

કવિતા

ચાર ગઝલ | મનોહર ત્રિવેદી

૧. હોય

ક્યારેય હોય, દોસ્ત, ગમા-અણગમાય હોય
સુકંકી વહે છે તો કદી ભીની હવાય હોય.
આત્મીય હાથ, નેત્ર ને પગમાં ત્વરાય હોય
સાચા મનુષ્યની કને એવા ખભાય હોય.
પોતાને ભૂલનારા બે-ત્રણ હશે કદાચ
પોતાને સ્થાપનારા જગમાં ઘણાય હોય.
ઝીણી નજરથી જોઈએ તો એવું થાય કે -
ભરચક જણાય તે સભા, ખાલી સભાય હોય.
સુખ-દુઃખ, નસીબ, ઠીક છે, પણ એક છે પતીજ -
તારો ખુદા જો હોય તો મારો ખુદાય હોય.

૨. નિરાંતે એ જ ઊંઘે છે

તમા રાખે વખતસરની નિરાંતે એ જ ઊંઘે છે
કરે પરવા ન બિસ્તરની નિરાંતે એ જ ઊંઘે છે.
અહીંથી ત્યાં, ઉતારો ક્યાં ? નથી ચિન્તા થતી જેને-
હતી ના યાદ પણ ઘરની નિરાંતે એ જ ઊંઘે છે.
ક્ષણો જેવી મળી એને સહજભાવે જ સ્વીકારી -
પ્રથમની હો કે આખરની, નિરાંતે એ જ ઊંઘે છે.
તમે ઈશ્વર વિશેના વાદમાં જાગ્યા કરો, પંડિત !
ખબર રાખી ન ઈશ્વરની, નિરાંતે એ જ ઊંઘે છે.
કબીરે શાળ પર બેસી કહ્યું : મંદિર કે મસ્જિદને -
ગણે જે કેદ પથ્થરની નિરાંતે એ જ ઊંઘે છે.
પ્રશંસા કે પ્રતિષ્ઠાના નથી ઉદ્ગાર બે માગ્યા
મજા લે એ જ અંદરની નિરાંતે એ જ ઊંઘે છે.

૩. આંચ નહિ આવે

સમજ અંદર હશે તો શાણપણને આંચ નહિ આવે
યુગાન્તે પણ નગર ! તારા વલણને આંચ નહિ આવે.
હંમેશાં મનને ખૂણે લોક સાચવતા રહ્યા ડરને –
પધારો, આપનાં આ શ્રીચરણને આંચ નહિ આવે.
કદી હું નાક લૂછી લૌ છું છાનું, ચેત પહેરણથી :
કરી જો તુંય, તારા બાળપણને આંચ નહિ આવે.
સ્વજન જોતાં હશે સ્વજનો નિરાંતે ઊંઘમાં, તેથી –
કલમને, દીપને કે જાગરણને આંચ નહિ આવે.
નિરંતર મિત્ર માફક સાચવ્યું છે શ્વાસમાં જેને
મનોહર, આખરે મારા મરણને આંચ નહિ આવે.

૪. તે કહે છે

તે કહે છે : મેં કશી રાખી નથી ઇચ્છા, મિયાં
તો પછી છે કેમ લોચન એમનાં ભીનાં મિયાં ?
ભીંત જેવા જે અડગ ને હોય છે સીધા મિયાં
લોક તરત જ નીકળે છે ઠોકવા ખીલા મિયાં.
આ સ્થળે, બીજે સ્થળે, અટકી ન મારી દડમજલ
શું હવે અટકાવશે ત્યાં મૃત્યુની સીમા મિયાં ?
સ્વર્ગ જેવા શહેરથી પાછો વળ્યો હું ગામમાં
મા વગર ત્યાં કોણ દેશી ગોળ દે ઘી-માં મિયાં ?
જાણ કાંટાની હતી તેથી રહ્યો છું દૂર, પણ –
જાણ નહોતી કે હશે પુષ્પોય ડંખીલાં મિયાં.
એક પીંછું એ રીતે આકાશથી નીચે વળ્યું
કે જડ્યા અંધારને પણ રાતના ચીલા મિયાં.

અમને માફ કરજે હંસ | પ્રવીણ પંડ્યા

તારા માટે
અમને સન્માન
રહેજ પણ ઓછું નહોતું
તારી ધોળી પાંખો
આકાશને ભરી દે
અને
તું ઊડે
અમારા ભૂખંડ સહિત
સમગ્ર બ્રહ્માંડમાં
એવી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ અમે સેવી હતી
પણ
એ અમારી મીઠાતી આંખમાં
ઓલવાતા દશ્યની જેમ
ધીરે ધીરે વિલાઈ રહી છે
અમને માફ કરજે હંસ.

પડો અને નાળિયેર સાથે
જ્ઞાનોપાસના માટે અમે ઘરેથી નીકળ્યા
અને
ત્યાર પછી
ઋષિવરોની આસપાસ એકાગ્ર થઈને બેસતા રહ્યા
જેમ સરસ્વતીની આસપાસ બેઠા હોય હંસ.

ઋષિવરો પાઠ ભણાવે તારા વિશે
કહે -
ધવલતા જુઓ એની
ન ડાઘ લાગે ચારેતરફ વહેતી કાળપનો
ચરે માત્ર મોતીનો ચારો
ઓખર ન કરે
શ્વાન
શૃગાલ
કે અન્યની જેમ
કોઈનેય વશ ન થાય
વૃષભ

અથ
ગર્હભ
કે
ઊંટની જેમ
શિષ્યો -

એવાં હંસની પાછળ ખપી જવાની ખુમારી કેળવજો
કોઈ જો કરે એના પર વાર
પછી એ ભલે ને શાસક કેમ ન હોય
રક્ષવા એને લડજો
એની આડે ઢાલની જેમ કાયા ધરજો
એ માટે
સંબંધ-સગપણ બધુંય ભૂલવું પડે તો ભૂલજો
ગાંઠે બાંધજો આ જીવનમંત્ર -
ગુરુજનો કહેતા
જે તારા વિશે
અમે મુગ્ધભાવે સાંભળતા રહેતા
પણ
કળી શકતા નહોતા તારા વિરુદ્ધ ઘડાતી
શાસનની એ માયાવી વ્યૂહરચનાને
જે ગોઠવાતી હતી
અમને શિખવાડાતા ગૂઢ મંત્રો
ગહન સૂત્રો
અને
પ્રતિયોગિતાના માપદંડ સ્વરૂપે-
અમને માફ કરજે હંસ.

શાસકો
યુદ્ધ આદરે છે
પણ
લડે છે
તો રાજ્યાશ્રયી સેનાઓ
જેને માટે લડવાનો અર્થ છે પોતાનું પદ
જેને માટે લડવાનો મકસદ છે પોતાને મળતાં સન્માન
જેને માટે લડવાનું ધ્યેય છે પોતે સમર્પિત છે એ શાસનનો વિસ્તાર

શાસકો
 ક્યાં લડે છે
 એ તો
 સમય આવ્યે
 સંધિ કરે છે
 એકમેકને આખે આખા મુલક ભેટ ધરે છે
 એકમેકના ચરણે બહેન-બેટી ધરે છે
 પણ
 લોહીથી લથબથ થયેલી ભૂમિનું શું ?
 જ્યાં લીલા ધાન્ય લહેરાતા હતા
 ત્યાં ગીધડાઓની ચિંધાડો પડઘાય એનું શું ?
 એ ચિંધાડો સાંભળીને
 ભૂણ પણ ટોચાઈ જાય એનું શું ?
 શાસનનાં તીરને
 તારી જ તરસ કેમ ?
 આ પ્રશ્નો સામે
 અમે અનુત્તર છીએ
 અમને માફ કરજે હંસ.

જે ઊડતા હતા સાતમે આકાશે
 તે આજે પોતાના પડછાયાના ટેકે ટેકે લંઘાઈને ચાલે
 ને તોય
 કોઈનુંય રૂંવાડું ન ફરકે ?
 અમને માફ કરજે હંસ.

પણ કેમ સતત આવું બને
 કે અણીના સમયે
 બુઝાઈ જાય
 તારા માટે ચાલતા યજ્ઞનો અગ્નિ
 અજાણી ફૂંકથી ?
 કેમ તપ ટૂંકા
 અને
 હવિ ટાંચા પડે છે અમારા ?
 હે ઋષિવરો
 તમે ફૂંકેલા એ ગુરુમંત્રનું શું

કે -

‘હંસની પાછળ ખપી જવાની ખુમારી કેળવજો
કોઈ જો કરે એના પર વાર
પછી એ ભલેને શાસક કેમ ન હોય
રક્ષવા એને લડજો
એની આડે ઢાલની જેમ કાયા ધરજો’
હે ઋષિવરો, તમારા તપથી રક્ષો
આ યજ્ઞના ઓલવાતા અગ્નિને...

પણ....

અત્યારે તો
ઋષિવરો જેવા ઋષિવરો
વેગે વહેતા રાજરથ પર
પાતળા પોતની ધજાની જેમ ફરફરી રહ્યા છે ?
અમને માફ કરજે હંસ.

તું જોઈ શકે છે

કે

અમારાં માથાં
સાવ ઝૂકી ગયાં છે
ભીંજાઈ રહ્યાં છે અમારાં ભીતર
દદડતાં આંસુઓથી
આને જ મોતીનો ચારો સમજ
બાકી તને બચાવવા

કે

ટકાવવા
કશું જ બચ્યું નથી અમારી પાસે
અમારાં માંસ-મજજામાં
ગૂઢ મંત્રો
અને
ગહન સૂત્રો
બનીને વહેતું જ્ઞાન
માત્ર અને માત્ર
વધાર્યે રાખે છે અમારી ભૂખ
અને
અમે

જે હોવા જોઈતા હતા તારા રક્ષક
એ બનીને રહી ગયા છીએ
ભૂખનો વસ્તાર
અમને માફ કરજે હંસ.

અમે બાલ્યાવસ્થામાં
અમારી માતાઓના મુખેથી સાંભળેલું
હંસ જેવી કાયા છે આની
ને પછી
ખબર નહીં કઈ ભીતિએ
એ કરતી ગાલ પર કાળું ટીલું
અને ત્યારે
એને પણ ક્યાં ખબર હતી
કે
મોહ અને ભીતિવશ કરાયેલું આ કાળું ટીલું
સમય સાથે ખસતું ખસતું
ગાલ પરથી
આવી જશે કપાળ પર !
અમને માફ કરજે હંસ.

તમે તો ઊડી ગયા હંસ
અને
અમારી ભીતરનાં જળમાં
તમારા આકારમાં
કેવળ તર્યા કરે છે
નર્યા કાળા પડછાયા
અમને માફ કરજે હંસ

૧. દુઃખ

હવે છોડો વીતેલી વાતનું દુઃખ,
 ઊભું દ્વારે નવા આઘાતનું દુઃખ.
 દિવસને એ જુએ છે ત્રાંસી નજરે,
 જે સમજે છે કુંવારી રાતનું દુઃખ.
 હું તો એક જ છું, હું ક્યાં છું હજારો ?
 મળ્યું શાને હજારો જાતનું દુઃખ ?
 હતું પળભર કોઈ ખેરાતનું સુખ,
 રહ્યું કાયમ પછી ખેરાતનું દુઃખ !
 મળું હમણાં જ જઈ એને, છે તાકાત,
 મને રહેવાનું આ તાકાતનું દુઃખ !
 વગર માંગે જીવન-સોગાદ આપી,
 ને આપ્યું સાથમાં સોગાતનું દુઃખ.

૨. સમજ્યા

તમારી યાદને સન્માન સમજ્યા,
 અમે પણ શ્રાપને વરદાન સમજ્યા.
 દુઃખી હોવાનું કારણ માત્ર આ છે -
 અમે તોફાનને તોફાન સમજ્યા.
 વચન માંગ્યું ન મળવાનું હવેથી,
 તમે ભિખારીને ધનવાન સમજ્યા !
 નથી અંધારની ફરિયાદ કીધી,
 દીવો પ્રગટ્યો તોપણ અહેસાન સમજ્યા.
 ન સમજ્યા આંસુની ભાષા કદીએ,
 અભણ દુઃખને અમે વિદ્વાન સમજ્યા !
 થયો ઉદ્ધાર ના તેથી અમારો,
 અમે દરવાનને સુલતાન સમજ્યા.

મારો ભટૂર માંડ માંડ જડ્યો સે !

■ રમેશ ર. દવે ■

‘માસ્તરસાહેબ, આ કાગળ કાલ ટપાલી દે ગ્યો સે, એને કીધું કે બાપુ, જરાક વાંચી દે ને ! પણ ઈ તો ઉતાવળમાં હશે તે ક્યે – એમ બધાંના કાગળ વાંચવા બેહું ? મારે બીજાં કામ નહીં હોય ?’

‘કંઈ વાંધો નહીં. લાવો, કોનો કાગળ છે ?’ કહેતા નટુભાઈએ કવર સવળું કર્યું ને ડાબી બાજુ ખૂણે રવાનામાં જોયું તો, કિશોર-બાલગૃહ – અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪ – એ વિચારમાં પડી ગયા પણ વળતું તરત સાંભર્યું – અરે, આ આમના દીકરા ભટૂર વિશેનો કાગળ તો નહીં હોય ? પાંચ-છ વરસ પહેલાં ખોવાઈ ગયેલો ભટૂર... એમણે તરત કવર ફોડ્યું ને અધીરાઈથી, મોટા અવાજે કાગળ વાંચવા માંડ્યા – ભાઈશ્રી કરમશીભાઈ,

નમસ્કાર, તમને આ પત્ર અમે એક મહત્વના કામ માટે લખીએ છીએ. અમારી સંસ્થા કિશોર-બાલગૃહ ખોવાયેલાં, ભૂલાં પડેલાં અને ભટકતાં બાળકોને સાચવવાનું કામ કરે છે. આવાં બાળકોની સંભાળ લેતાં લેતાં અમે તેમની સાથે વહાલથી વાતો કરીને જો એમનાં માતા-પિતા-વાલીઓની ભાળ મેળવી શકાય તો એમને એમનાં મા-બાપ પાસે પહોંચાડીએ છીએ.

અમારી ધારણા મુજબ, આજથી પાંચેક વર્ષ પહેલાં પોલીસને એસ. ટી. બસ સ્ટેન્ડ પરથી મળેલો પાંચ-છ વર્ષનો ભટૂર જો તમારો દીકરો હોય તો અમે તમને લખેલો આ પત્ર તથા તમે પેથાપુર ગામના વતની છો અને તમારા નામ-સરનામા અંગેની ખરાઈ કરતો ગ્રામ પંચાયતનો દાખલો લઈને તમારી સગવડે તમારા ભટૂરને લઈ જવા આવશો.

આ સાથે જ એક ચોખવટ-સ્પષ્ટતા એ પણ કરી લઈએ કે અમને તમારા વિશેની મળેલી આ માહિતી સાચી ન હોય અને અમારે ત્યાં રહેતો ભટૂર જો તમારો દીકરો ન હોય તો તમારે અહીં આવવાની જરૂર નથી. હા, તમે ભટૂરનાં મા-બાપ નથી અને તેથી તમે અહીં આવવાનાં નથી – એ અંગેનો કાગળ અમને લખશો તો અમે આભારી થઈશું.

તમારે આ બાબતે અમારી સાથે કંઈ-કશી વાત કરવી હોય તો આ કાગળની ઉપર જમણી બાજુએ અમારી સંસ્થાનો ફોનનંબર છે તેમજ પત્ર લખવા માટેનું સરનામું પણ છે. અમે ધારીએ છીએ કે આ પત્ર વાંચીને તમે રાજી રાજી થઈ જશો. તો, તમારી અનુકૂળતાએ મળીશું - તમે કુશળ હશો.

લિ.

કલ્યાણી મહેતાનાં વંદન.

નટુભાઈ માસ્તર તો અધીરાઈથી કાગળ વાંચતા રહ્યા. સામે ઊભેલાં ભટૂરનાં બા-બાપુની હાલત શું છે - તેનો તો એમને ખ્યાલ જ ન રહ્યો. પત્ર પૂરો કરીને એમણે હોંશભેર ઊંચું જોયું તો ભટૂરની મા તો ઘુસકે ચડી ગઈ હતી !

‘અરે, લીલાબહેન ! હવે તો તમારો ભટૂર મળી ગયો છે - પછી આમ રોવાતું હશે ? આપણે કાલે જ... કાલે શું કામ, આજે જ પંચાયતમાં જઈને તમારા નામ-દામનો દાખલો કઢાવી લેશું ને આ કાગળ લખનારાં કલ્યાણીબહેનને ફોન કરી દેશું ને એ કહેશે તો વિગતવાર કાગળેય લખી દેશું. કરમશીભાઈ, કહો, ક્યારે જવું છે પંચાયતમાં ?’

* * *

ગીતામંદિર એસ. ટી. સ્ટેન્ડે ઊતરીને, આમતેમ-આમતેમ જોઈ રહેલા ભટૂરના બાપુને લીલાવતીએ કહ્યું - ‘ઓલો સરનામાવાળો કાગળ કાઢીને કો’કને બતાવો તો ખરા !’

બોચી ખંજવાળતાં ખંજવાળતાં કરમશીએ ખિસ્સામાંથી, બેવડ વાળેલો કાગળ કાઢીને એક ટોપી-બંડીધારી કાકાને બતાવીને કહ્યું - ‘આ ઠેકાણે જાવું છે પણ કાંચ ખબર પડતી નથી, અંદાદમાં પેલીવાર જ આવ્યાં છે.’

પેલા વડીલે સરનામું વાંચીને કહ્યું - ‘સિટી બસમાં જશો કે રિક્ષામાં ? જોકે આંધું છે એટલે રિક્ષાવાળો તો ચીરી નાખશે પણ પાછું કઈ બસમાં બેસવાનું છે અને ક્યાં ઊતરવાનું છે - એની ખબર નહીં પડે ને ?’

‘કાકા, બસનું રે’વા ઘો ને ! રિક્ષામાં ભાડું કેટલું થાશે ?’

‘હા, બહેન તું કહે છે - એ જ બરાબર છે, પણ આમ તો મારેય અરધી સુધી તો એ બાજુ જ જવાનું છે એટલે ત્યાં સુધી મારી સાથે બેસી જાવ ને પછી હું તમને બીઆરટીએસ-બસમાં બેસાડી દઈશ, બરાબર ને ?’ લીલાવતીએ અવઢવમાં કરમશી સામે જોયું પણ એ તો તૈયાર હતો.

રિક્ષાવાળાએ આ પેસેન્જર-ત્રિપુટી સામે જરા રમૂજી ચહેરે જોયું અને મીટર ડાઉન કરી રિક્ષા મારી મૂકી તે સી. એન. સર્કલ આવે ઢૂંકડું !

પોતાનો ખાદીનો થેલો સંભાળતા, ધીમા પગલાં ભરતા કાકા કરમશી-લીલાવતીને બીઆરટીએસ-બસસ્ટેન્ડે લઈ ગયા અને બોપલની ટિકિટ કઢાવી દીધી. ઉપરિયામણમાં, રાહ જોતાં ઊભાં હતાં એ સૌ સાંભળે એવા મોટા અવાજે પૂછીને, બોપલ જતા એક યંગ કપલને ભલામણોય કરી કે આમને બોપલના કિશોર-બાલગૃહમાં જવું છે, મદદ કરજો ને !

* * *

બાલગૃહે તો પહોંચી ગયાં પણ હવે શું કરવું ? કોને પૂછવું – એ વિચારે મૂંઝાતા કરમશીનો ચહેરો વાંચી લઈ લીલાવતીએ પેલો કાગળ એના હાથમાંથી લગભગ ઝૂંટવી લઈને, સામે મઝાની પિત્તળમઢી લાકડી લઈને ઊભેલા ચોકીદાર જેવા ભાઈને કાગળ બતાવીને પૂછ્યું – ‘અમારે કલ્યાણીબાને ભેગાં થાવું છે, ઈ ક્યાં બેઠાં હશે ?’

ચોકીદાર એની અને કરમશી સામે વારાફરતી જોઈ રહ્યો. પછી પૂછ્યું – ‘સાવ અભણ છો ?’ લીલાવતીએ પાંપણ છાળીને હા પાડી એટલે ચોકીદારે પૂછ્યું – શું કામ છે ? હાલો, મારી હાર્યો હાલો.’

બે મિનિટ ચાલતાં એક સરસ બગીચાવાળું ઘર આવ્યું, એનું બારણું બતાવી ચોકીદારે કહ્યું, – ડોરબેલ - બટન દબાવો ને જે બારણું ખોલે એમને, કલ્યાણીબાને મળવું છે – એમ કહેજો એટલે...’ પણ અરધી વાતે પાછું એને થયું, લાવ ને હું જ... એણે ડોરબેલ વગાડ્યો, એનો અવાજ સાંભળી લીલાવતી જરા ચોંકી પણ સદ્ભાગ્યે બારણું કલ્યાણીબહેને જ ખોલ્યું.

‘મહેડમ, આ બેય જણાં ગામડેથી આવ્યાં છે ને સાવ અભણ છે. આપણે લાખેલો કાગળ લઈને તમને મળવા આવ્યાં છે.’ – કહી બે હાથ જોડી એ પાછો ફરી ગયો.

‘આવો, આવો ! એમ બહાર કેમ ઊભાં છો ? અંદર આવો ને બેસીને નિરાંતે વાત કરો.’ પેલાં બેય જણાં પગરખાં ક્યાં ઉતારવાં – એની મૂંઝવણમાં હતાં.

‘હા, હા, અહીં જ ઉતારો બૂટ-ચંપલ. કૂતરાં નથી આવતાં એટલે...’ સાંભળતાં જ લીલાવતી હસી પડી.

અંદર લઈ જઈ, સોફા ચીંધીને કલ્યાણીબહેને પૂછ્યું – ‘બોલો, શું પીશો ચા કે શરબત ?’

ના... ના, કેં નેં... અમે તો...’ કહેતાં લીલાવતીએ પેલો કાગળ લંબાવ્યો.

‘એ તો ખરું જ પણ પહેલાં કંઈક પીઓ’ – કહીને કલ્યાણીબહેને ફોન ઉઠાવ્યો અને કેન્ટીનમાં બે ચા-નાસ્તા લઈ આવવાની સૂચના આપી. પછી કવર ખોલી કાગળ વાંચ્યો અને તરત ઊઠી, લીલાવતીની બાજુમાં બેસી, એને ખભે હળવો હાથ મૂકી હેતથી જરા દબાવ્યો ને કહ્યું – ‘અરે ! તમે તો ભટૂરનાં બા-બાપુ છો એમ ને ?’

વળતું કરમશી તરફ જોઈને પૂછ્યું - ‘ગ્રામપંચાયતનો દાખલો લાવ્યાં છો ને ?’

‘હા, હા, ઈ ક્વરમાં જ મેલ્યો છે.’

‘એમ ?’ - કહી કલ્યાણીબહેને કાઢીને વાંચ્યો ને જોતાં જોતાં જ પૂછ્યું, - અરે, કરમશીભાઈ તમે તો પેથાપુર ગામના પગી છો - એમ ને ? અને લીલાવતી, તું વાડીખેતરમાં મજૂરી કરે છે, બરાબર ?’

બેય જણાં હરખાતાં-હરખાતાં કલ્યાણીબા તરફ ઓશિંગણ ભાવે, મટકું માર્યા વિના જોઈ રહ્યાં.

‘બસ, આ ચા-નાસ્તો આવે એટલે એ કરીને તરત આપણે તમારા ભટૂરને બોલાવશું ડોં !’

* * *

કરમશી અને લીલાવતી એમના હાથમાં ઝાલેલી થેલીઓ હીંચોળતાં-હીંચોળતાં કલ્યાણીબહેનની પાછળ-પાછળ ચાલ્યાં. સામે મેદાનમાં બધાં છોકરાંઓ રમતાં હતાં. કલ્યાણીબહેને એમની સામે જોયું અને પહેલી આંગળી સાથે અંગૂઠો મેળવી મોંમાં મૂકી મઝાની વ્હિસલ વગાડી અને તરત જ છોકરાંઓનું ટોળું, એમની રવિવારની રજાની મઝા કોરાણે મૂકીને, આકાશમાં ઘૂમરાઈ-ઘૂમરાઈને વાડીના ઊભા લચકતા મોલ ઉપર ઊતરી આવતાં વૈયાંની જેમ કલ્યાણીબહેન ફરતે ફરી વળ્યું !

કલ્યાણીબહેને હવે લીલાવતી સામે જોયું. એની આંખો એના વ્હાલુડાને તાકતી હતી. જરા વાર રહી એ આગળ આવી અને લહેરાતા અવાજે સાદ પાડ્યો - ‘એ... મારા ભટૂર, જો અમે આંચા આવ્યાં છોં !’ સાંભળતાં જ ભાઈબંધને ખભે હાથ મૂકીને ઊભેલો ભટૂર દોડ્યો. એને લીલાવતી તરફ દોડતો જોઈને એનો ભાઈબંધ અર્જુન પણ એની પાછળ દોડ્યો.

લીલાવતીની નજીક પહોંચી, સ્ટેજ અચકાઈને ભટૂર લીલાવતીના ડાબા હાથની કોણી તરફ ઘડીક જોઈ રહ્યો ને વળતું તરત દોડીને એની કોણી પાસેનું આછોતરું કાળું લાખું ચૂમવા માંડ્યો ! બસ, પછી તો શું થાય ? લીલાવતી પણ ભર્યા અવાજે ને આંખે, ‘મારા ભટૂર... મારા ભટૂર...’ કહેતી એનાં મોં-માથું, ને ગાલ પંપાળવા માંડી.

હતાં એ સૌ વિસ્મિત નજરે, મા-દીકરાના આ નિરાળા મેળાપને માણી રહ્યાં. બસ, અસમંજસમાં હતો - એકલો અર્જુન ! પણ ભટૂરેય માની બાથ છોડાવીને અર્જુનને પાસે બોલાવીને કહ્યું - ‘આ મારાં મા-બાપુ છે !’

‘તને લેવા આવ્યાં છે ?’

ભટૂર મૂંઝાયો. એણે લીલાવતી તરફ જોયું અને લીલાવતીએ આંખો નમાવીને કલ્યાણીબા તરફ જોયું. એમણે કહ્યું - ‘હા, હવે આપણો ભટૂર એનાં આ મા-બાપુ

સાથે એમના ગામે જશે. અને અર્જુન, આપણે સૌ એને તેર તાળીનું માન આપીને અને મઝાની સુખડીનું ભાથું બંધાવીને વિદાય આપશું. એ વખતે તારે તારા આ ભાઈબંધને કહેવાની બે વાત તું કહીશ ને ?

એમની વાત સાંભળતાં જ ભટૂર અને અર્જુનનાં મોં વિલાઈ ગયાં. હળવેક રહીને અર્જુને ભટૂર તરફ જોયું તો એ તો અર્જુનને જ તાકી રહ્યો હતો.

એમને આ સ્થિતિમાં જોઈને કલ્યાણીબહેને આ ઘડીને વહેલી સંકેલી લેવા કહ્યું – ‘પણ દોસ્તો, હજુ તો વાર છે હોં ! હમણાં તો તમે રમતાં હતાં એમ પાછાં રમવા માંડો, જાવ !’ – કહીને વળી, એમણે પેલી વિહસલ લગાવી.

* * *

‘હોં ભટૂર, તું સાચ્યે જ જવાનો ?’

‘હા, પણ...’

‘પણ પછી... પછી...’

‘પછી તો... પછી... પણ મનેય જાવું ગમતું નથી ને તોય બા-બાપુ...’

‘ના, ના... તારે જાવું તો જોઈએ જ ને !’

‘પણ ત્યાં ઘરે કે સ્કૂલમાં મારે... તારી જેવો કોઈ ભાઈબંધ...’ કહેતાં ભટૂરે મનમાં ડૂબકી મારી... પણ કંઈ સૂઝતું નહોતું. બસ, યાદ હતો ફળિયામાં ઘેરો છાંયડો કરતો લીલોછમ્મ લીંબડો. એ સિવાય કંઈ દેખાયું નહીં એટલે એ, અર્જુન સામે સાવ પડેલા મોંએ જોઈ રહ્યો. એને આમ અકળાતો-મૂઝાતો જોઈને અર્જુને જ એને કહ્યું – ‘તારાં બા-બાપુ તને લેવા આવ્યાં છે એટલે તારે જાવું તો પડે જ, પણ પછી અહીં તારા વિના...’

‘ને ત્યાં મને તારા વિના...’

પણ વાત આગળ ન વધી, બેય મિત્રો એમ જ ખોડાઈને ઊભા રહ્યા.

* * *

‘તમારાં કાગળો તો બરાબર છે અને આવતી કાલે સવારે, સરકારના બાળકલ્યાણ વિભાગમાંથી નરોત્તમભાઈની હાજરીમાં સહી-સિક્કા થઈ જશે એટલે તમારે આવતી કાલે બપોર પછી નીકળવું હશે તો વાંધો નહીં આવે. અરે હા, તમારે ભટૂર માટે કંઈ ખરીદી કરવી હોય તો અહીંથી કોઈને સાથે મોકલીશું. જોકે હાલ તો એની પાસે જે કંઈ બધું છે – કપડાં, બૂટ-ચંપલ, સ્કૂલબેગ, કંપાસ અને સ્કૂલ-લિવિંગ સર્ટિ. પણ તમને આપીશું. બસ, તમારે તો ઘેર જઈને, પેથાપુરની સ્કૂલમાં એને દાખલ જ કરાવવાનો રહેશે. અને આપણો ભટૂર તો ભણવામાં જબરો હોશિયાર છે હોં !’

કરમશી લીલાવતી સામે અને એ કરમશી સામે તાકી રહી. એ જોઈને કલ્યાણીબહેનને કપાળે જરા વાર કરચલી પડી પણ વળતી એમણે વાત વાળી લીધી – ‘જોકે તમારા ગામમાં સ્કૂલ ન હોય પણ કંઈ વાંધો નહીં, ભટૂરને બાજુના કોઈ મોટા ગામની સ્કૂલમાં પણ દાખલ કરાય અને સાત-આઠ વર્ષનાં બાળકોને સાઈકલ ચલાવતાં શીખવી દઈએ છીએ.’

‘બા, અમે આવીએ ?’ બે જણાનો સહિયારો પ્રશ્ન સાંભળીને કલ્યાણીબહેન ઊભાં થઈ ગયાં. ‘અરે આવો, આવો ! તમારે તે કંઈ પૂછવાનું હોય ? બોલો, એવી તે શી વાત છે કે આમ બેય ભાઈબંધ ભેગા મળીને આવ્યા છો ?’

વાત કોણ કરે – એ સવાલે બેય જણા ચૂપ રહ્યા એટલે કલ્યાણીબહેનને ચિંતા થઈ, ‘કેમ ભાઈ, કોઈ બોલતું નથી.’ સાંભળીને અર્જુને હિંમત કરી, ‘બા, આ ભટૂર એને ગામ ન જાય તો ?’

‘એટલે... એટલે...’

વળી, પાછી ચૂપકીદી છળાઈ અને લીલાવતી તો મૂંઝાઈ મરી. એકાદ પળ એમ જ વીતી. કલ્યાણીબહેન ભટૂરના માથે હાથ મૂકી પડખામાં લીધો અને લીલાવતીને કહ્યું – ‘તમે લોકો તમારી ખરીદીનું પતાવો. મેં સુજાતાને પાંચસો રૂપિયા આપ્યા છે. એ તમારી સાથે આવશે ને મદદ કરશે, બરાબર ?’ અરે આ સુજાતા તો આવી જ ગઈ ! તો સુજાતા, આ લોકોને લઈને તું જા અને ફટાફટ કામ પતાવીને ભોજન સમયે પાછાં આવી જાવ !

* * *

‘લીલાવતી, તું અને કરમશી મૂંઝાશો પણ ભટૂર તમારી સાથે ઘરે આવવામાં ગલ્લાંતલ્લાં કરે છે. એટલે હું એમ કહું છું કે તમે બેએક દિવસ વધુ રોકાવ અને ભટૂરને વ્હાલથી સમજાવો.’

‘પણ બા, એને... એને...’ કહેતાં લીલાવતી ગળગળી થઈ ગઈ.

‘તારી લાગણી હું સમજું છું પણ ભટૂરે અહીં પાંચ-છ વરસ સૌની સાથે રહીને ભાઈબંધીનો જે માળો બાંધ્યો છે ને, એ છોડવાનુંય સહેલું નથી. અને આ અર્જુન તો એનો જિગરજાન દોસ્ત છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે, બધી વાતે બેયના હાથના આંકડા ભીડેલાં જ હોય !’

‘પણ ઈ અમારી હાર્યે, અમારા ઘરે કેમ નો આવે ?’

‘ને મારે તો નોકરી છે, રોકાઈ-રોકાઈને હું કેટલા દિવસ ભાંગું ?’ – કરમશીએ સહેજ ઊંચા અવાજે એની મૂંઝવણ કીધી.

‘તમારી બેયની વાત સાવ સાચી છે પણ ક્યારેક એવુંય થતું હોય છે ને કે...’

જો લીલાવતી, તમને ડરાવવા માટે નથી કહેતી પણ બે વરસ પહેલાં, આ ભટૂરની જેમ જ નવનીતનાં બા-બાપુય એને લેવા આવ્યાં હતાં. અને એનેય બાલગૃહ છોડીને ઘરે જવું ગમતું નહોતું પણ અમે બધાંએ એને નિરાંતે, વહાલથી સમજાવ્યો એટલે માંડમાંડ તૈયાર થયો પણ રેલવે સ્ટેશને પહોંચ્યા પછી, ‘મમ્મી, હું બાથરૂમ જઈ આવું’ – કહીને ગયો તે પાછો આવ્યો જ નહીં ! એટલે આપણે ભટૂરને...’ અરધી વાતે કલ્યાણીબહેન ગૂંચવાઈને અટકી ગયાં.

‘ના, ના, બા, એવું તો નો જ થવા દેવાય !’

‘પણ તો પછી તું એની મા છો તે ઈને સમજાવ્ય ને !’ કહેતાં કરમશીનાં ભવાં ચડી ગયાં.

‘ભાઈ, તમે આમ ગુસ્સે ન થાવ. આપણે જોયું નહીં, ભટૂર કેવો દોડીને એની બાની કોણીના લાખે બચીઓ ભરવા માંડ્યો હતો ! એટલે આ મા-દીકરા વચ્ચે હોય – એ તો બધું છે જ પણ પાંચ-છ વરસમાં તમે વિખૂટાં પડી ગયાં અને એ અહીં એના ભાઈબંધોની હૂંફે જ જીવ્યો... જોકે એય કાંઈ સહેલું તો નહોતું જ... પણ તમે ચિંતા ન કરો, આપણે એમને સમજાવશું ને ભગવાનેય કંઈક માર્ગ સૂઝાડશે. મને શ્રદ્ધા છે, ભટૂર જરૂર માની જશે.’

* * *

‘હું જાઉં તો ખરો પણ બા, આ અર્જુનનેય મારી સાથે મોકલો ને !’

કલ્યાણીબહેન વિસ્ફારિત આંખે ભટૂર સામે જોઈ રહ્યાં, આ ઉંમરે આવી પાક્કી ભાઈબંધી ! આમ તો છોકરાં માબાપ માટે રોતાં-ઝૂરતાં હોય છે જ્યારે આ ભટૂર...’ એ ભટૂરને કંઈ કહે - કહે એ પહેલાં અર્જુને પૂછ્યું, – હેં બા, આ ભટૂરનાં બા-બાપુ મનેય એમને ઘરે લઈ જાય ? હું ને ભટૂર ત્યાં ભેગા રહીશું !’

‘મેંડમ, આજેય જયાબહેન આવ્યાં નથી. હમણાંથી એ અવારનવાર, ગમે ત્યારે રામુબહેન સાથે કહેવરાવી દે – એટલે આપણે તો પછી... ચોખાની ચાર ગૂણ આવી છે, આજ મને હતું..’ કોઠારી કાકાએ અરધી વાતે કલ્યાણીબહેન તરફ જોયું.

‘મનેય ઘણી વાર થાય છે – આપણે જ આ જવાને ના પાડી દઈએ પણ બીજું કોઈ સારું માણસ મળવું જોઈએ ને ! તમેય તપાસ કરતાં રહેજો અને હું પણ... બાકી હાલ તો જે છે – એનાથી જ ગાડું ગબડાવવાનું ને ભાઈ !’ – કહી કલ્યાણીબહેને કોઠારીને વળાવ્યા પણ વળતો એમના મનમાં ઝબકારો થયો – આ લીલાવતીને જ અહીં જયાની જગ્યાએ રોકી લઈએ તો ? એ ત્યાં તો ખેતમજૂરી જ કરે છે... જોકે પછી કરમશીની નોકરીનુંય વિચારવું પડે ! પણ તપાસ કરીએ તો એનેય અહીં આજુબાજુની કોઈ સોસાયટીમાં ચોકીદારનું કામ મળી તો રહે !

સારી વાતમાં વિલંબ શું કામ ? - વિચારીને કલ્યાણીબહેન તરત મહેમાનગૃહ તરફ ચાલ્યાં. જઈને જુએ તો લીલાવતી લમણે હાથ દઈને બેઠી હતી. એમને આવતાં જોઈને એ સીધી દોડી પડી.

‘હું બા, પછી કાંઈ નક્કી થ્યું ?’ ‘હવે તો તમે અમારાં મા-બાપ છો... પણ ભટૂર માન્યો તો ખરો ને ?’

શું કહેવું આ ભલીભોળી માને ? પણ સામે પક્ષે જે હકીકત છે એ તો છે જ ને ! લીલાવતીને મહેમાનગૃહના બગીચાના બાંકડા પર બેસાડીને કલ્યાણીબહેને કહ્યું - ‘જો લીલા, ભટૂર તો એકનો બે નથી થાતો પણ બીજી બાજુ એનો ભાઈબંધ અર્જુનેય એને છોડે એમ નથી, મારા વહાલા બેય જણ એવા સંપી ગયા છે કે... તને નવાઈ લાગશે પણ અર્જુને મને શું કહ્યું ખબર છે ?’

લીલાવતી આતુર નજરે જોઈ રહી, એને થયું અર્જુને મારા ભટૂરને સમજાવ્યો હશે ! એણે હોંશથી પૂછ્યું

‘અર્જુને શું કીધું ભટૂરને ?’

‘ભટૂરને નહીં, એણે તો મને કહ્યું - ‘બા, હું ભટૂર ભેગો એને ગામ જાઉં ?’ - છે ને પાક્કી ભાઈબંધી !’

‘તે એમાં શું ? ભલે ને આવે. અમારે તો ભટૂર ને ઉપરિયામણમાં આ એનો ભાઈબંધ કે ભાવ - બધું સરખું જ છે ને ! તમતમારે હા પાડી ઘો !’

‘પણ ગાંડી બહેન, એમ અમારાથી કંઈ કોઈનો દીકરો તમને સોંપી દેવાય ? આજે તમે આ ભટૂરને લેવા આવ્યાં એમ જ કાલે અર્જુનનાં બા-બાપુ એને લેવા આવે તો ?’

‘તો... તો... તો... પછી કોઈ મારગ...’

‘છે, આનો ઉકેલ તો છે પણ... પણ જરા વિચારવું પડે એમ છે.’

‘પણ એક ફેરા બા, તમે કયો તો ખરાં !’

‘એમ ? તો જો સાંભળ, ભટૂર ઘરે આવવા તૈયાર નથી બરાબર ?’

‘હા... હા...’

‘તો પછી એવું થઈ શકે કે તું અને કરમશી જ અહીં બાલગૃહમાં રોકાઈ જાવ...’

‘પણ એમ તે કાંય થાય ? આંચા અમારું કોણ ને ગામ... ગામમાં...’

‘અહીં તમારું કોણ-એવું કેમ પૂછે છે ? આવડી મોટી હું નથી બેઠી અહીં ? જો લીલા, અહીંના અમારા કોડારમાં તને અનાજ-સફાઈ માટે અને કરમશીને ચોકીદારની નોકરી આપી શકાય એમ છે... હા, તું ગામની વાત કરે છે - એ તો સાચું પણ એક બાજુ તારો દીકરો ભટૂર છે ને બીજી બાજુ ગામ છે... હુંય સમજું

છું - બાપદાદાનું ગામ છોડતાં કોઈનોય જીવ ન ચાલે. વળી, ત્યાં તમારાં સગાંવહાલાં ને ઘર-ખેતરેય હશે, પણ...'

'ના, ના, સાવ એવુંય નથી. ઓલ્યું કે'વતમાં કીધું સેને ગામમાં ઘર નેં ને શીમમાં ખેતર નેં - અમારુંય બા, એવું જ સે ! ને તોય... તોય... ભટૂરના બાપા માનવા જોવે ને ! આમ તો તમે આ નોકરીનું કીધું-એવું તો આ જમાનામાં કોણ કરે ? પણ અમારે ઈ થોડા...'

હોય, લીલા... હોય ! ઈ તો ઘરે ઘરે માટીના ચૂલા !

* * *

'ના હોં ! ઈમ કાંય ગામ મેલીન આંયા નો રે'વાય.'

'તંવે શું કરશું ?'

'છોકરો આપણો સે તે આપણે લે જાશું.'

'પણ નેં ન ક્યાંય કલ્યાણીબા કે'તાં'તાં - ઈમ ઓલ્યા નવનીત રોખું આપણો ભટૂરેય...' લીલાવતીથી વાક્ય પૂરું ન થઈ શક્યું.

'ઈ તો આ બધાં આશરમળાંવની વારતાયું. અનં એક ફેરા થ્યું એવું કે ફરી દાણેય થાય એવું કોણે કીધું ? ઈમ કર્ય ભટૂરને તું સમજાવ્ય ને ઈ તારાથી નેં માને તો પશી હું તો સું જ ને !'

'ના, ના હોં ભૈશાબ ! આમ તર્મી ડોળા કાઢીન બોલો મા, મને મારો ભટૂર માંડ-માંડ જડ્યો સે !'

'તે હું ક્યાં ના પાડું સું ? પણ કાંક મારગ તો કાઢવો પડે ને !'

લીલાવતીને કંઈ સૂઝ્યું નહીં. આમને તો કોઈની કાંઈ પડી જ નથી ! એને થયું - ભટૂરના બાપુ આમ તડ ને ફડ કરી દે સે તે મનેય કંઈ નેં આવડે ? પણ એ કંઈ બોલે એ પહેલાં એણે ભટૂર અને અર્જુનને આવતા જોયા ને એનાથી રહેવાયું નહીં. દોડતી જઈને એણે બેય ભાઈબંધને બાથમાં લઈ લીધા.

□

ધૂણી

■ દીના પંડ્યા ■

સરપટ લાકડું મેલ્યું. જરા ઉપરતળે કર્યું. તણખા દાંતિયાં કરતા એને વળગ્યા. ધુમાડો જામવા લાગ્યો. ભાઈને ન્યાં તો ગ્યેસના ચૂલા. ધુમાડાનું નામ નૈ. પણ આ રાજપુરુ -

‘મૂઈ સલ્લી વઉ, ચૂલે લીલું ઘાલ્યું છે, ઈ તો દેખવું તું. આંખ્યું છે કે કોડા ?’

સાસુના શબ્દે મોંભર હાથિયો (થોર) ઊગી નીકળ્યો. એની પાની નમતી એક ડાળ - તીણા કાંટાથી ઉઝરડા પાડવા મથી. એણે દાતરડું લીધું. દાંત ભીંસીને વાઢી. ત્યાં સાસુ બોલ્યાં,

‘ગમાણ અણહોરી છે. ગવરી આજેય વટકી લાગે છે. રખડેલ નહીં તો - જા, જરા કાશીને ઘેર.’

કાશીનું ઘર - મન ટપ્પા પાડતું આગળ આગળ હાલ્યું. નજર આડશોને પાર કરતી સીધી હાલતી થઈ. ડેલીએ પોંગતામાં જીભ સળવળી - ‘શું જનાવર કે શું માણહ - પે’લીવારિયા ઉંબરના નેહડા ભૂલે નૈ.’

‘ચીલી, વાલામૂઈ, ડંગોરો લેતી જા.’

સરલી પાછી વળી. ડંગોરો લીધો. પાછળ નજર કરી. ધુમાડો બારણું ઠેલતો બહાર ભાગે છે. પાછી આવીશ ત્યાં ચોખ્ખુંચક્ર ઘર. લીલુંય કજળવા માંડ્યું હશે. ને ધુમાડો સપૂચો બંધ. લીલેરાં કોઠીરખ્યા મનને ધરપત આપવા ઊંડાણ ફંફોસ્તું. ખાલીપો આંગળીએ વળગ્યો. ઝમ-ઝમ. ઝણઝણાટ હાથેથી હૈયા પાર... કંપનો ડામવા સાડલો સરખો કર્યો. મેલી મથરાવટી પર નજર ચોંટી. સાસુ માથું ચોળવાની ના કહે છે. એવો રિવાજ, કુળદેવીની આડ - તેવું કહી ભરમાવે છે. એમાં માથે મેલ - પગલું જોશભેર ઉપાડ્યું. બારણું આડું ફાટ્યું ને અથડાઈ પડી. હાથથી ડંગોરો છૂટ્યો. વાંકા વળવાની જરૂર નો પડી. અડધિયા - અધખુલ્લા બારણાનો ટેકો લઈ, ડંગોરો હસવા લાગ્યો.

‘હવે જા ઝટ. ઠોયાની જેમ શું ઊભી છો ? તારી માને આયા દોવાનો ટેમ થૈ ગીયો.’

ખાટલી પર મહારાણીની જેમ બેઠાં બેઠાં છીંકણી તાણતાં સાસુએ વરવાં વેણ છોડ્યાં કે એ જાણે લીલું લાકડું - અંતરસોંતી કજળવા લાગી. ધુમાડો... ધુમાડો. આંખો

બળવા લાગી, પછી ઝૂમવા લાગી. મા તો ક્યાં હતી જ. બાપુય તે ગયા. માબાપ વિનાનો ઓશિયાળો જન્મારો.

ચચરતા દિલે ઊભી શેરીમાં હાલી. પણ એ વિચારે પગલું સંકોરાયું - રખે ધુમાડો પીછો કરતો હોય. નજર પૂંઠે વળી. હવાની સંગાથે ધુમાડાની એક લહેરખી પાછળ આવતી લાગી. ગાલાવેલો છે - ઠયો રે'ને ભાઈ ઘરમાં જ. આંઈયાં પાછળ શું લેવા પડ્યો છે ?

વણબોલાયેલા શબ્દોના પડઘા ઊછળ્યા. એનો ધક્કો લાગ્યો કે ખળભળી ઊઠી. ડાંગનો ટેકો લેવાઈ ગયો.

- 'નખરાળી સાલી ગવરી, સખ લેવા દેતી નથી. કોઈ વાત ઈ ઉંબરના ભેદ ભૂલતી નથી..' બબડતી સરલી ચૂલે પેઠું લીલું લાકડું હોય, એમ કજળતી એના આંગણિયે પહોંચી. અધીરા ઉંબર ભેટવા દોડ્યા. ઓકળિયોમાં પડેલી તિરાડ, પાણિયારે ઝાંખાં બેડલાં, ચૂલા પાહે રાખના ઢગ દીઠા. ભીંતે ચીતર્યા હોય એમ કાશીમા ખાટલીએ બેઠાં એની કોર જોઈ રહ્યાં છે. બાવળિયો નજરુંમાં રોપી એ બારણાની કોરે ઊભો છે. ફળીના આધેડ લીમડે સળવળાટ જામ્યો. ડાળીઓ વીંઝણો ઢાળવા લાગી. મહીંથી કાગડીનો કાં કાં કાં - ના રે મૂઈ, કોયલ ટહુકી. કાન છે કે કોડિયા. એ લીમડાના પડછાયા હેઠેથી સરકી. સાંજુકો તડકો લીંબોળીની કડવી-મીઠી સુવાસ ભેળો એને વળગી પડ્યો. પક્તા પને કોળાતું ઘર ઊંચા મને એને તલાશવા લાગ્યું. એમાં હરખનો ભાંભરડો ભળ્યો કે એ ચોંકી ઊઠી - 'ગવરી... રાંડ... વળી તું આંઈયાં' - એની જીભ ઝલાઈ.

'આવ સલ્લી, અડાળી ચા પીને જા. ગવરી આંઈયાંથી નાસી ને જાય. ઈ બચાડો અબોલ જીવ, પાંણ (પણ) માયાનો પાર ને. આ ઘરના મોભીના મંદવાડે માથે મોંવાળા જેટલા દેવા ખડકી દીધાં. ઈમાં ગવરીને વેંકવી (વહેંચવી) પડી. આંઈયાં કાંઈ ભૂખે મારવી ઈને ? વરી આ ગામમાં જ મોટી થયેલી. સીમ-પાદર ઈનું જણતલ ખરું ને... પાંણ સલ્લી, ઈ મૂઈ હમજતી નથી. ગોધૂલી ટાણે વગડેથી પાછી વળે કે આંઈયાં હાલી આવે છે. ને ખીલા પાંહે પૂંછડું ઉલાળતી ઊભી રે જાય છે. લે, દોરી જા તારા ઘેર. પાંણ સલ્લી, ઈને મારતી ને હો. બચારી ગવરી હું હમજે રૂપિયા-પૈહાની લેણદેણને - ઈ તો ધણીને ઓળખે, ઈના હેતને ઓળખે.'

'લ્યો કહો કાશીમા, હું કાંઈ ગવરીને મારવાની ? આ - તો ઘર ભેગી કરવી પડે. ઓ ગવરી... બુન, હાલો આપડા નવા ઘરે.'

સરલી ઘાસિયા છાપરા હેઠળ ઊભેલી ગાય પાસે ગઈ. બે હાથે પંપાળતાં બોલી - 'ભૂંડી, દીકરી ને ગાય દોરે નીંચા જાય.. ઈ તારો સ'ભાવ ઠામૂકો ભૂલી ગૈ ? હાલ

માવડી, આગળ થા..’

સરલીએ ગવરીનું દોરડું ઝાલ્યું - તાણ્યું, ગવરીનું મોં ખેંચાણું ને સરલીની મુખામુખ થઈ ગયું.

‘અલી ગવરી, હું તો તારાથીય ગૈ. ઓલો ત્રાંહી આંખે જોતો કેવો નિમાણો થૈને બેઠો છે. દાધારંગી, મારી આંખ્યુંય ક્યાં કોરી છે ? પણ તને કાંઈ લાગે-વળગે ખરું ? તું જનાવર - પણ અમથી તારારખ્યુ થવાય છે કાંઈ ? આવ તાવ દેખવું પડે ને. પૈણીને સ્ત્રી પેટ નો માંડે તો ધરા જાણે રસાતળ ગૈ. ઘરમાંથી પરણેતરને ખોડા ઢોરની જેમ તગડી મેલે. જોને ગવરી, ઈની માએ અડધ રાતે ઉંબરા ઉલેચાવ્યા, તીયારે મોંમાં જાણે જીભાન નો હોય ઈમ દેખતો રીયો’તો. ને હવે મુને ભાળતાં જ પીલુડા પાડે છે. હું તો મહેડાના કાચા ઘેવાસુબરિયા ડોરે (દોરે) ઈની હંગાથે સપુચી બંધાઈ ગીયેલી. તીં માચા કોને કીયે છે હેં ? દેખાય નૈ, પરખાય નૈ પણ ભૂંડી હૈયે વળગ. વળગ... પણ સાસુડી તો ‘દીકરો દીકરો’ કહી ધૂણવા માંડેલી. ગવરી, ઈનું ઓહડ દુનિયાના પટ માથે મલવાનું નૈ. પછેં તો જૂના વઘૂટ્યા ને નવા ઊંબરા ઘહવા પૈઈડા. તું લાગ આવતા આઈયા ધોડી આવે છે. પણ મારાથી કાંઈ’ -

ગવરીને ખેંચતી, બબડતી સરલી ડેલીના બારણા તરફ વળતાં મોટેથી બોલી - ‘એ... જાઉં હવે...’

હવાનો ઝોંકો આવ્યો. સરલીનો રાતી-પીળી ભાતીલો પાલવ ઊડ્યો. ખાટલીએ બેઠેલાં કાશીમા અને થાંભલીને ટેકે ઊભેલા કાનાની આંખો સાગમટી થરકી ઊઠી. ને મન ઊભચૂભ કકળ્યું. હજુ લખણું કર્યે સલ્લીને વરહ થીયું નથી, ન્યાં મજજાનું છ માસીયું પેટ કાયહું છે ને કાંઈ.

કાશીમાએ નજરનો ખીલો દીકરા પર ધરબ્યો. ઊંડે ઊંડે ખૂંતેલા એ ખીલાની પીડાથી ધલવલતાં કાનાએ ફળફળતો નિઃસાસો નાખ્યો કે સરલીના પગમાં એ અટવાયો.

ભારે સલ્લ પગલું ઉપાડતી સરલીએ લમણો વાળ્યો. સુક્કાં ભફ લાકડાં પેઠે ઝગળાં (સળગતાં) કાનાને જોયો કે સરલી ચૂલે ચડ્યા લીલા લાકડાની જેમ કજળવા લાગી. ધુમાડો - નર્યો ધુમાડો. આંખો, હૈયું, દેહમારી... એમાં ઠેસ વાગી. કાચો નખ ઉતરડાયો. ઠોકરાયેલું પગલું લથડિયું. કાચા જરાતરા નમી. ગવરીએ ટેકો કર્યો. ઊભી શેરીએ સરલી ગવરીને ધકેલતી, ધૂંધવાતી નવા ઘરે ચાલી.

વાત માંડવી છે હવે તો નામશેષ થઈ ગયેલ, ઘરવપરાશની ચીજવસ્તુ - ડામચિયો, પટારો, અનાજ ભરવાની કોઠી, પાટી કે વાણ ભરેલો ખાટલો, જેવી જ મારી એ વર્ષો જૂની પથ્થરની ઘરઘંટીની જેણે જીવનનાં કેટલાંય સત્યો સહજપણે ઉજાગર કર્યા, મૂલ્યોનું સિંચન કર્યું અને ઓરડામાંથી અમારા હૃદયમાંય પ્રવેશ મેળવી લીધો. દીકરીના જન્મને ‘એની કૂખે તો પથરો જન્મ્યો’ કહી વખોડી કાઢવામાં આવતો હતો એ જમાનામાં પથ્થર સાથે એની નિયતિ જોડાઈ જતી હતી. પાષાણહૃદયી પતિ અને સાસરિયાંના ત્રાસથી કંટાળી કાં તો પથ્થર સાથે માથું પછાડી જીવનનો અંત આણવો કે દળણાં દળી આયાખું પૂરું કરવું તે સિવાય એની પાસે કોઈ વિકલ્પ નહોતો.

‘ઘંટી’ શબ્દ કાને પડતાં જ એની સાથે જોડાયેલી કેટલીય ક્રિયાઓ અને કેટલાંય પાત્રો નજર સમક્ષ તરવરી ઊઠે છે. નિરોગી અને ખડતલ કાયા ધરાવતી મહિલાઓને મહેનતનું કામ કરવામાં કોઈ નાનમ નહોતી અનુભવાતી. એકમેક સાથે પારિવારિક કે અન્ય વાતચીત કરતાં કરતાં અનાજ દળવાનું ક્યારે પૂરું થઈ ગયું તેનો પણ ખ્યાલ ન રહેતો. અમ ભાઈભાંડુને તો દૂર જ રાખવામાં આવતા જેથી દેરાણી-જેઠાણી વચ્ચેની વાતચીતમાં વડીલો પ્રત્યે વ્યક્ત થતો આકોશ એમના પૂરતો જ સીમિત રહે. ‘એન્સેસ્ટર સ્ટોન્સ’ નામની નવલકથામાં લેખિકા જણાવે છે તેમ સ્ત્રીને પોતાનો અલાયદો ધર્મ હોતો નથી. તેણે તો પોતાની માન્યતાઓ અને લાગણીઓને અંકુશમાં રાખતાં શીખી જવું પડે છે. ક્યારેક વિચાર આવે છે કે પરિવારમાં મુક્તપણે વિચારો વ્યક્ત ન કરી શકનાર મહિલા નિર્જીવ ઘંટીને સહેલી માનીને એની સાથે સંવાદ સાધતી હશે. આખરે બંનેના નસીબમાં તો ગોળગોળ, ચક્રાકારે ફરવાનું જ લખાયું છે. કોઈને ફરતા રહેતા ઘંટીના પડમાં નૃત્યનો આભાસ જણાય. પરાણે હસતું મોં રાખી ઘરના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી દોડાદોડ કરી તમામ કામો આટોપતી મહિલાની પીડાનોય ક્યાં ખ્યાલ આવે છે ?

ઘંટીના યાળામાં થોડાથોડા સમયે અનાજ નાખતા જવું, દળાઈ ગયેલો લોટ બહાર કાઢવો, બધું પતી જાય એટલે વેરાયેલું અનાજ કે ઢળી ગયેલો લોટ, શક્ય

તેટલા પ્રમાણમાં લઈ બધું સાફ કરી નાખવું - દેખીતી રીતે ક્લુલક જણાતી બાબતો ઓછી મહત્ત્વપૂર્ણ તો નથી જ. ક્યાંક ક્ષતિ રહી જાય તો 'એને તો કોઈ કામ સરખું કરતાં ક્યાં આવડે છે ? બાપના ઘેર કર્યું હોય તો ને ?' સાંભળવું પડે. દળી દળીને ઢાંકણીમાં જેવો ઘાટ થાય.

કાળની ગતાર્તામાં અમારી ઘંટી ક્યારે પગેરું કરી ગઈ તેની પણ સુધ ન રહી. એક વાર બેનને પૂછતાં તેણે જણાવ્યું, 'કદાચ આપણે જુદા રહેવા ગયા તે સાલ હશે.' આમેય જૂની પેઢીના લોકો સાલ યાદ રાખવાના બદલે તે અરસામાં બનેલા કોઈ નોંધપાત્ર બનાવ સાથે જે તે ઘટનાને સાંકળી લે છે. જવાબ આપતા તેના ચહેરા પરનું દુઃખ દેખાઈ આવતું હતું. પણ નવા ઘરમાં જૂની વસ્તુઓને સ્થાન ક્યાંથી હોય ? શક્ય છે કે અત્યારે તે કોઈ ધનિકના દીવાનખાનાને, શોભાવતી હોય. તેના પર રંગરોગાન કરીને, આકર્ષક રૂપ આપીને, મુલાકાતીઓને બતાવીને ગર્વ અનુભવાતો હોય. પણ હવે તેને કોઈ મજબૂત બાંધાની મહિલાના કરસ્પર્શનો લાભ નહીં મળે, દળનારી સ્ત્રીઓની મઝાની વાતો પરોક્ષપણે સાંભળવા નહીં મળે. આત્મા વિનાનો સુશોભિત દેહ. અમારા લાંબે સુધી પથરાયેલા ઘરના છેલ્લા ઓરડામાં ગાળેલા વર્ષોથી શ્રીમંતના દીવાનખંડ સુધીની તેની યાત્રા તે પણ વાગોળતી હશે.

યાદ આવે છે મારી બેનને મદદ કરવા તત્પર મારાં શારદાકાકી જે સાડીના છેડાને, દળવાના કાર્યમાં નડતરરૂપ ન થાય એમ સહેજ ખસેડીને છીંકણી સૂંઘતાં સૂંઘતાં દળતાં જાય, 'ભઈજી, તમારા દિયરે તો કાલે થાળી છુટ્ટી ફેંકી, મનેય મારી' કહી વીતકકથા વર્ણવતા જાય, 'મારેય લોટ હવે ખૂટવામાં છે. કાલે તમારે ત્યાં દળણું કરીશ' આગોતરી જાણ કરતા જાય. નથી હવે કોલસાની બોરી, ખાટલો, કબાટ, ડામચિયો સમાવતો એ પાછળનો ઓરડો, નથી પથ્થરની ઘંટી, નથી બેન કે શારદાકાકી. પોતપોતાની પ્રસ્તુતતા ગુમાવી બેઠેલા એ નિર્જીવ અને સજીવ, વસ્તુઓ અને વ્યક્તિઓને ઘંટીના પડની જેમ જ ગળે વળગાડીને ફરવાની ટેવ પડી ગઈ છે. દરેકે પોતાનો 'કોસ' ઉપાડવો જ રહ્યો.

ઘંટીને હું 'મહેનતનું મહાકાવ્ય' કહું છું. એણે જ અમને શ્રમના ગૌરવના અને સહનશીલતાના પાઠ ભણાવ્યા છે. કપરા કાળમાં કોઈને કેવી રીતે મદદરૂપ થવું તે પણ તેણે જ અમને શિખવડવું છે. દળણાં દળીને સંતાનોને ઉછેરનારી મહિલાઓની આપણે ત્યાં કમી નથી.

આજે તો નથી સાંભળવા મળતો પથ્થરની ઘંટી ચલાવવાથી થતો, ભલે કર્કશ પણ અમને પ્રિય અવાજ કે ચૂડીવાજા પર ગોઠવેલી રેકોર્ડનો અવાજ. કાનમાં ઇયરફોન લગાવીને મનગમતાં ગીતો સાંભળવા ટેવાયેલી આ પેઢીને માટે તો આ 'અરણ્યરુદન'.

મારા એ ખોબા જેવડા નાનકડા ગામ ડીસામાં એ કાળે બધું એક જ. એક નિશાળ, એક દવાખાનું, એક પુસ્તકાલય, એક થિયેટર, એક વીશી એમ એક જ 'ટેમરસકાકાની ચક્કી' હતી. બેનના અવસાન બાદ આ ચક્કીમાં અનાજ દળાવવા જવાનું થતું હતું. ઘરનો નોકર ઘઉં કે બાજરી ભરેલો ડબો મૂકી આવે અને આપેલા સમયે લઈ આવે. ટેમરસકાકાનો ચહેરો સ્પષ્ટ યાદ નથી પણ પારસીઓને સહજ ગૌરવર્ણ, આંખે ચશ્માં અને માથે ટોપી પહેરેલા આ સજ્જનને એમની ચક્કીમાં સ્ફૂર્તિથી આમતેમ ફરતા જોવાની મજા આવતી હતી. એ ચક્કીમાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓ દ્વારા મુકાયેલા અનાજના ડબા હોય, તોળવા માટેનો વજનકાંટો હોય, વજનની ચિઠ્ઠી આપનાર અને તે પ્રમાણે પૈસા લેનાર કર્મચારીઓ હોય, મોં પર રૂમાલ બાંધી, ચક્કીના અવાજમાં કશુંય સાંભળવા અસમર્થ, સ્થિતપ્રજ્ઞ જેવો લાગતો યંત્ર ચલાવનાર હોય. આ લઘુવિશ્વમાં કોલાહલની સાથેસાથે કોઈ શ્રમજીવી મહિલાના બાળકના રુદનનો અવાજ તો ક્યાંક કોઈ વાત પર કોઈના હસવાનો અવાજ પણ સાંભળવા મળે. આજે તો હવે એ ચક્કીની જગાએ કરિયાણાની અને વાસણોની દુકાનો સામ્રાજ્ય જમાવીને બેઠી છે. વતન જવાનું થાય છે ત્યારે મોબાઇલની સેંકડો દુકાનો, દવાખાનાંઓ, બેંકો, શોપિંગ સેન્ટર્સ, વાહનો વગેરે મારા ડીસા પર રીતસરનો હુમલો કરી રહ્યાં જણાય છે. પાઉલો કો એલ્હો ગુમાવી બેઠેલા સ્વજનો સાથે ફક્ત એક જ વાર મુલાકાતની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે તેમ મને પણ, 'ટુ બી.એચ.કે.' અને 'શ્રી બી.એચ.કે.' જેવા શબ્દો ચલણમાં આવ્યા તે પહેલાનું, મારું નળિયાં અને પતરાંથી ઢંકાયેલું ઘર, એનો અસબાબ, સદ્ગત સ્વજનો સામે મુખોમુખ ક્ષણો ગાળવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે છે.

ઘરમાં ઇલેક્ટ્રિક ઘરઘંટી આવી તે અમ વૈષ્ણવજનો માટે તો જાણે ઓચ્છવ. ઘરમાં રૂપકડી નવોઢા આવી હોય તેમ ચાંલ્લા કરી તેના આગમનને વધાવી લીધું. આજુબાજુના લોકો તરત જોવા આવી પહોંચ્યા અને જણાવ્યું, 'ભલે એક વાર ખર્ચ થાય પણ પછી ચિંતા તો નહીં. બહારની ચક્કીમાં તો આપણા સારા ઘઉં બદલી નાખે અને વજનમાંય છેતરપિંડી કરે. વળી, કોમી રમખાણો કે અન્ય કારણોસર બંધ હોય ત્યારે લોટ ખલાસ થઈ જાય તો ક્યાં દોડવું?' વાત તો સારી, પણ અમારો આ હરખ ક્ષણજીવી નીવડ્યો. જૂના જમાનાની અને અસ્વસ્થ તબિયતને કારણે કામનો બોજ પોતાના પરથી સ્વેચ્છાએ હળવો કરી નાખનાર સાસુમાને અટપટી આ ઘંટી ફાવે નહીં, એના સ્પોરપાર્ટ્સ ગોઠવતાં આવડે નહીં, કરંટ લાગવાનો ડર લાગે તો અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણતાં બાળકને નિશાળે મૂકવા-લેવા જવામાં અને અભ્યાસ કરાવવામાં અતિવ્યસ્ત ગૃહિણી સમય ક્યાંથી કાઢી શકે? વળી વીજળી રૂસણાં લે તો લાચાર.

છેવટે તૈયાર લોટના પાંચેક કિલોના પેક બજારમાં દેખાવા માંડ્યા અને

ગૃહિણીઓએ હાશકારો અનુભવ્યો. નોકરિયાત અને જાહેરજીવનમાં વ્યસ્ત મહિલાઓ માટે તે ‘આશીર્વાદ’ સમાન સાબિત થયો.

‘અમારા ઘરમાં પહેલાં તો બાર મહિનાનું અનાજ ભરી લેવામાં આવતું હતું. વીણવા, છડવા આજુબાજુની મહિલાઓ આવતી હતી. મોઈને મોટી કોઠીમાં સાચવતા હતા. એમ મારી સાસુ કહેતાં હતાં.’ ‘કોઈ સ્ત્રી કીટી પાર્ટીમાં બીજી સખીને કહે પણ ખરી.’

સતત ગણતરીઓમાં અટવાયેલ દંપતી બાર મહિનાનું અનાજ ભરવામાં કેટલું રોકાણ કરવું પડે અને વ્યાજની કેટલી ખોટ ભોગવવી પડે. એમ પણ વિચારે. પણ પોતાની ઘંટીમાં અનાજ દળીને તૈયાર કરેલા લોટમાં જે મીઠાશ હોય છે, પરિવારજનોના સ્વાસ્થ્ય અને સ્વાદ માટે જે ચિંતા, જે લાગણી હોય છે તે બજારમાં તૈયાર મળતા લોટમાં ક્યાં શોધવાં ? ‘ઇન્સ્ટન્ટ ટી’, ‘ઇન્સ્ટન્ટ કોફી’, ‘ઇન્સ્ટન્ટ મેરેજ’, ‘ઇન્સ્ટન્ટ ડાયવોર્સ’ના યુગમાં જીવતા રઘવાયા માનવીને હવે બધું કોઠે પડતું જાય છે.

વૈષ્ણવ પરિવારમાં ઉછેરને કારણે ‘મારા શ્રીનાથજીને સોનાની ઘંટી, ઝીણું દળું તો ઊડી ઊડી જાય, જાડું દળું તો કોઈ ના ખાય’ વારંવાર સાંભળવા મળે છે. સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળનાં આધ્યાત્મિક પરિમાણો તરફ ઈંગિત કરતાં આવાં ભજનોનો આપણે ત્યાં ક્યાં તોટો છે ? આમ જોવા જઈએ તો જે જગતમાં આપણને ધકેલવામાં આવ્યા છે તે સ્વયં એક મહાન ઘંટી નથી, જ્યાં આપણે સતત પિલાતા રહેવું પડે છે ? એટલેસ્તો આપણા કબીરસાહેબ કહી ગયા છે,

‘ચલતી ચક્કી દેખકર, દિયા કબીરા રોય,
દો પહિયોં કે બીચ, સાબૂત બચા ન હોય.’

આપણને વણકર કે મોચી જેવા નિમ્ન ગણાતા ‘વ્યવસાયી તરફથી જીવ, જગત, મૃત્યુ, મોક્ષ, દુન્યવી પદાર્થોની ક્ષણભંગુરતાનું જ્ઞાન આપતો વારસો મળ્યો છે. શક્ય છે કોઈ ‘જાગી ગયેલો’ ઘંટીવાળો આમાં ઉમેરો કરે.

ઓશો કહે છે તેમ, જે વ્યક્તિ કે વસ્તુ આપણી નજર સમક્ષ હોય તેની તરફ આપણું ધ્યાન ભાગ્યે જ જાય છે. એની અનુપસ્થિતિમાં જ એની ખોટ સાલે છે. આજે જો એ પથ્થરની ઘંટી હોત તો એને કેટલાય પ્રશ્નો પૂછ્યા હોત, ‘તેં મારા દાદાને જોયા હતા ? તને થાક નથી લાગતો ? કંટાળો નથી આવતો ? દળણું કરતી મહિલાઓની વાતચીત તું સાંભળે છે ? તું બધાને લોટ તૈયાર કરી આપે છે પણ તને ભૂખ નથી લાગતી ? ભૂખ લાગે તો તું શું કરે છે ?’ જાણું છું. જવાબો નથી જ મળવાના. રિલ્કે કહે છે તેમ પ્રશ્નોને પ્રેમ કરો. ઉત્તરોની આશા રાખવી વ્યર્થ છે.

ગુજરી જવાનો ભય લાગે પણ ગુજરીમાં જવાથી તો ખોવાયેલું જગત પુનઃ પ્રાપ્ત

થાય છે. ચૂડીવાજું, રેડિયો, ત્રાંબા-પિત્તળનાં વાસણો, હીંચકાની સાંકળો, જૂના મોડેલનો ટેલિફોન, જૂનાં પુસ્તકો અને એવું ઘણું બધું આપણને તરબતર કરી નાખે છે.

આજે વહેલી કોઈ સવારે ફરવા નીકળું છું અને કોઈ ઘરના આગળના ભાગમાં કોઈ મહિલાને દળણમાં વ્યસ્ત જોઉં છું ત્યારે શૈશવનાં સ્મરણો તાજાં થતાં આંખો ભીની થઈ જાય છે.

સીધી સાદી, નિર્દોષ ગ્રામીણ કન્યા જેવી પથ્થરની ઘંટીથી લઈને 'સ્ટેટસ સિમ્બોલ' ગણાવા લાગેલી ઇલેક્ટ્રિક ઘરઘંટી સુધીની તેની ઉત્ક્રાંતિની યાત્રામાં તેને શા શા ખટમીઠાં અનુભવો નહીં થયા હોય ? એ માટે તો તીવ્ર સંવેદનશીલ હૃદય જોઈએ જે તેની સાથે ઐક્ય સ્થાપી શકે. અને તેનાં જખમ રુઝાવી શકે. આમ ન થાય તો જેલમાં સજાના ભાગ રૂપે, અનિચ્છાએ દળણું દળતા કેદીઓ અને આપણી વચ્ચે કોઈ તફાવત નથી.

૧૮

સાભારસ્વીકાર

નવલિકા

(૧૫૬) લોહીનાં આંસુ : ફાધર વર્ગીસ પોલ, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૮૦, રૂ. ૮૫ (૧૫૭) મને સૂરજ થવાના કોડ : કિરીટકુમાર જોષી : ૨૦૧૪, સી/૪, પૂજનપાર્ક સોસાયટી, પીજ રોડ, નડિયાદ, પૃ. ૧૦+૧૯૩, રૂ. ૧૮૦ (૧૫૮) ઉષ્ણાખ્યાન : રમેશ ત્રિવેદી ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૩૦, રૂ. ૧૨૫ (૧૫૯) અનંત એકાંત : અશોક જાની, ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૧૭૨, રૂ. ૧૬૦ (૧૬૦) સાબરને કાંઠે : જય ગજજર ૨૦૧૫, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬+૧૬૦, રૂ. ૧૫૫ (૧૬૧) ધન્ય ધન્ય કચ્છ ધરણી : પુરુષોત્તમ સોલંકી, ૨૦૧૪, રન્નાદે પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૧૧, રૂ. ૨૨૦ (૧૬૨) ઊર્મિના શિલ્પમાં : હિના મોદી, ૨૦૧૫, ૮ દેવશ્રી સિદ્ધિ વિનાયક રો-હાઉસ, જોગાણીનગર બસ સ્ટેન્ડ પાસે, આનંદ મહલ રોડ, સુરત, પૃ. ૫૫, રૂ. ૭૦ (૧૬૩) કૂખ : હરીશ થાનકી, ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૮૨, રૂ. ૧૫૦ (૧૬૪) ગતિ : પૂજા તત્સત ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૩૬, રૂ. ૧૨૦ (૧૬૫) હારોહાર : ઊજમશી પરમાર ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૦૦ રૂ. ૧૭૦ (૧૬૬) રમત આટાપાટાની : પ્રફુલ્લ કાનાબાર ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૧૫૦, રૂ. ૧૩૦

નવલકથાકાર ડેવિડ હર્બટ લોરેન્સ (૧૮૮૫-૧૯૩૦)

■ સુરેશ શુક્લ ■

વીસમી સદીના કોઈ પણ અંગ્રેજ સાહિત્યકારે માત્ર ૪૪ વર્ષના આયુષ્યમાં લોરેન્સ જેટલું વિપુલ સાહિત્ય આપ્યું નથી, એમનું જીવન હંમેશાં ખૂબ જ સાહસિક રહ્યું. નોર્ટિંગહમ પાસેની કોલસાની ખાણમાં કામ કરતા એક ખાણિયાના કુટુંબમાં જન્મ. એમની માનો પ્રભાવ ખૂબ જ સારો પડ્યો. માએ એક સોનેરી સંકલ્પ કરેલો કે ‘ખાણિયાના દીકરાને મારે ખાણિયો બનવા દેવો નથી...’ નાનપણમાં માતા-પિતાના વિવાદમાંથી જે વિષાદ થતો તેના મૂક સાક્ષી બની રહ્યા. માતાએ શિક્ષિકાની નોકરી કરેલી. ડેવિડે ઈ. સ. ૧૮૯૮માં નોર્ટિંગહમ હાઈસ્કૂલમાં સ્કોલરશીપ મેળવી અને ૧૯૦૬માં નોર્ટિંગહમ યુનિવર્સિટીમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ લીધું. આ સમય દરમિયાન એમણે ટૂંકી વાર્તાઓ, કાવ્યો અને ‘ધ વ્હાઈટ પીકોક’ નવલકથા લખવાની શરૂઆત કરી. ‘અ પ્રીલ્યૂડ’ નામની વાર્તા ‘નોર્ટિંગહમશાયર ગાર્ડિયન’ હરીફાઈમાં ઇનામ મેળવ્યું. ‘ઇંગ્લિશ રિવ્યૂ’માં કાવ્યો મોકલતી વખતે તેઓ નિખાલસપણે જણાવતા, ‘આઈ એમ સેન્ડિંગ યુ વ્હીટમેન્સકયુ પોએમ.’ વોલ્ટ વ્હીટમેનના ‘લીવ્ઝ ઓફ ગ્રાસ’થી એ ખૂબ પ્રભાવિત થયેલા. ઈ. સ. ૧૯૧૭માં એમણે ‘સન્સ એન્ડ લવર્સ’ શરૂ કરી એ વર્ષે એમની માતાનું મૃત્યુ થયું. ઈ. સ. ૧૯૧૨માં ફ્રીડા વીકલી સાથેની ઓળખાણ પ્રીતમાં પરિણમી અને બંને જર્મની અને ઇટલી તરફ ઊપડી ગયાં. ઈ. સ. ૧૯૧૪માં ફ્રીડાને કાયદેસર ડિવોર્સ મળ્યા અને કેનસિંગટનમાં એમણે કાયદેસર લગ્ન કર્યાં. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન એ બંને બર્ફશાયર સસેક્સ અને કોર્નવેલમાં જ રહ્યાં હતાં. આ સમય દરમિયાન લોરેન્સે ‘ધ પ્રુશિયન ઓફિસર એન્ડ અધર સ્ટોરીઝ’ અને નાટક ‘ધ વિડોઈંગ ઓફ મિસિસ હોલરીડ’ પ્રસિદ્ધ કર્યાં.

લોરેન્સ અને પ્રાંતીયવાદ :

ટોમસ હાર્ડી અને જ્યોર્જ એલિયટની માફક લોરેન્સે પણ ઇંગલેન્ડના અમુક ભાગને (નોર્ટિંગહમ) ધ્યાનમાં રાખીને શ્રેષ્ઠ નવલકથાની પૂર્વભૂમિકા રાખી છે, આમ છતાં એ માટે લોરેન્સની ક્યાંય સંકુચિતતા જણાતી નથી. જે રીતે હાર્ડીએ ડોરસેટને અગત્ય આપી છે એ પ્રમાણે લોરેન્સે નોર્ટિંગહમશાયરને ધ્યાનમાં રાખેલ છે. હાર્ડીએ

ગ્રામ્ય વિસ્તારના લોકોની સંકુચિતતાને દર્શાવીને પતનની વાત કરી છે. એ પ્રમાણે લૉરેન્સે ઔદ્યોગિકીકરણને લીધે માનવસમાજે કુદરતને જે રીતે લૂણો લગાડ્યો છે, એ અંગેનાં અનેક શબ્દચિત્રો ‘સન્સ એન્ડ લવર્સ’ તથા એમની વાર્તા ‘ધ વર્જિન એન્ડ ધ જિપ્સી’માં જણાય છે. લૉરેન્સને કદાચ કોલસાની ખાણમાં ઊતરવાનો અનુભવ નહોતો પણ તેમના પિતા અને સ્વજનોને ખાણિયા તરીકે કામ કરતા બાળપણમાં જોયા હતા અને એ લોકોના દૈનિક જીવનમાં જે પ્રકારની હાડમારી હતી તેના એ મૂક સાક્ષી હતા. સામાન્ય કામદાર વર્ગને જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ મેળવવામાં પણ ભારે મુશ્કેલી હતી. લૉરેન્સે ‘કન્ટ્રી ઓફ માય હાર્ટ’ એમ કહીને હેંગ્ઝાર્મ, કોંગ્રેશન, ચર્ચ તથા લાઇબ્રેરીનું સ્મરણ સતત તાજું રાખ્યું હતું. આ રીતે એમણે જૂના તથા નવા ઇંગ્લેન્ડના વિશાળ ગ્રામ્યપ્રદેશનાં અનેક શબ્દચિત્રો આપ્યાં છે. ખેતરમાં પડેલી ઝાકળ જે સફેદ મોતી જેવી ચમક્યા કરે, કોઈ કુટુંબનો મુખિયો વેરાન જંગલમાં સસલાં પકડવા દોડાદોડી કર્યા કરે, કોલસાની ખાણમાં કામ કરનારાઓ સાપ્તાહિક ખર્ચી મેળવવા માટે એક કતારમાં ઊભા રહે છે. ત્યાર બાદ જે રીતે ખાણિયાઓ દારૂના પીઠામાં અવરજવર કર્યા કરે આ પ્રકારનાં અનેક શબ્દચિત્રો આપ્યાં છે. લૉરેન્સની નવલકથાનું (ફોર્મેટ) સ્વરૂપ કોઈ ચોક્કસ પ્રકારનું નથી. જીવન વિશેનો એમનો અનુભવ વૈવિધ્યપૂર્ણ રહ્યો કારણ કે ૧૯૦૭ પછી એમને એક ‘શટલકોક’ની માફક એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં એ પ્રમાણે ભારે એવી રખડપટ્ટી આખા યુરોપમાં કરવી પડી. આ અનુભવોનું ભાથું જ એમની નવલકથા માટેની જરૂરી સામગ્રી બની એમ કહી શકાય. આમ છતાં પ્રો. જી. એસ. ફેઝર, પ્રો. ફ્રેન્ક કર્મોડ અને ડૉ. એફ. લેવિસનાં મંતવ્યો પ્રમાણે વિશ્વયુદ્ધ અને અકલ્પ્ય એવી યંત્રવિજ્ઞાનની ભારે અસર હેઠળ હેઝ્રી જેઇમ્સ, જેઇમ્સ જોયસ અને વર્જિનિયા વૂલ્ફે સ્ત્રી-પુરુષોની અતિ વેગે બદલાતી મનોઘટનાને અગત્ય આપી, પરિણામે એમની પાત્રસૃષ્ટિમાં જાણે માનવીનો વ્યવહાર સતત અજંપાભર્યો રહ્યો છે. આ પ્રકારની વ્યથા લૉરેન્સે એમની કવિતામાં (૧૯૦૬-૧૯૧૧) વ્યક્ત કરી છે :

‘I only know that like a red

In a meadow lost I lay...

(The Chief Mystery)

હવે જો લૉરેન્સના મનોઘડતરનો તાગ લઈને ગંભીરતાથી વિચાર કરવામાં આવે તો એમની સર્જકતાની કડીઓ ધીમે ધીમે મજબૂત બની. નવલકથાકાર તરીકે એમણે અમૂલ્ય ‘સિક્કવલ’ આપી છે. ‘સન્સ એન્ડ લવર્સ’, ‘ધ રેઇનબો’ અને ‘વીમેન ઇન લવ’માં એક સમર્થ નવલકથાકાર તરીકેનો પરિચય થાય છે. કેટલાક વિવેચકોએ એમની નવલકથાને જે પરિપ્રેક્ષ્યમાં ચકાસવા માટે ક્યાંક ક્યાંક રાખીને ક્યારેક ભારેખમ

વિધાન કર્યું છે : લૉરેન્સની નવલકથામાં મૂલ્યબોધનો અભાવ છે. શું લૉરેન્સ નવલકથાકાર તરીકે 'મોરલ ટેરરિસ્ટ' છે ખેર ! એક કવિની જેમ, "ગદ્યકથા લેખક પણ પૂર્ણતઃ જીવેલા ને સંવેદેલા જીવનનો આભાસ રચે છે અને તેને 'સાહિત્યિક' ઢાળમાં 'સ્મૃતિની વિદ્યા'થી એ પ્રસ્તુત કરે છે : એટલે કે જેમ સ્મૃતિ કેવળ વ્યક્તિ વિમોચત, પરરૂપ હોય છે એ પ્રમાણે તેનું કાર્ય એ આભાસને પ્રતીતિજનક બનાવવાનું એટલે કે પ્રવર્તમાન વસ્તુસ્થિતિથી ગમે તેટલો દૂર હોય છતાં તે વાસ્તવિક લાગે એ પ્રમાણે રજૂ કરવામાં સફળ થયા છે.

આ 'સિક્કવલ'માં લૉરેન્સે જે પ્રકારની સામાન્ય માનવીનું મનોવલણ... તેમના ચિત્તમાં ઊભરાતા વિચારોના ચકરાવાની ચકાસણી કરીને રજૂઆત કરવા માટે તેમણે ત્રણેક પેઢીઓનાં દુન્યવી વ્યવહાર, વાણી અને વર્તનનાં અનેક શબ્દચિત્રો આપ્યાં છે. આ ત્રણે પેઢીઓ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિને અને કુદરત ઉપરનું અતિક્રમણ જાણે ધીમી ગતિએ સૌને વિનિપાત તરફ ધસી રહ્યું એમ જણાય છે. આ ત્રણે નવલકથાનું બંધારણ તો જાણે એક 'ઓર્ગેનિક આર્ટિસ્ટિક હોલ' છે. લૉરેન્સે પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછીના ઝાંખા પડતા જતાં આંગલસમાજ તરફ દર્પણ ધર્યું છે. હવે આપણે એમની 'સિક્કવલ' તરફ નજર કરી લઈએ. એ કમ પ્રમાણે 'સન્સ એન્ડ લવર્સ', 'ધ રેઇનબો' અને 'વીમેન ઇન લવ' છે.

'સન્સ એન્ડ લવર્સ' : (૧૯૧૩)

'સન્સ એન્ડ લવર્સ' પ્રસિદ્ધ થયા પછી લૉરેન્સે એમના સ્વજનને પત્રમાં જણાવ્યું કે હવે તેમણે 'આર્ટ ફોર માઇ સેઇંક'નું સૂત્ર સ્વીકારેલું. એ દિવસોમાં માનસિક યાતનામાંથી પસાર થઈ રહ્યા હતા. એમણે તૈયાર કરેલી નવલકથામાં પણ મનોવ્યાપારવિષયકની સમતુલા જાળવવા અને કલા-કૌશલની દૃષ્ટિએ અનેક સુધારા કરવા પડ્યા હતા. આ નવલકથામાં પોલ મોરેલનો છવીસ વર્ષનો સમયગાળો લેવામાં આવ્યો છે. આપણને લૉરેન્સ અને પોલ મોરેલના અનુભવોમાં સરખાપણું લાગે છે. લૉરેન્સે જે સમય નવલકથાકાર તરીકેની અવધિ વિતાવી લગભગ એટલો જ સમય પોલ ચિત્રકાર તરીકે વિતાવે છે.

નવલકથાની શરૂઆત પરંપરાગત રીતે બેસ્ટવુડ (ઈસ્ટવુડ)ના વર્ણનથી શરૂ થાય છે. ઔદ્યોગિકીકરણની ઘેરી છાપ આજુબાજુના વિસ્તારમાં છેલ્લા ચાર-પાંચ દશકાથી પડી છે. ગરટ્ટ્યુડ કોર્પાઈ કોઈની પણ પરવા ન કરે એવો આકરો સ્વભાવ, મરીને એન્જિનિયર હોવા છતાં એક સામાન્ય શાળામાં શિક્ષિકાની નોકરી સ્વીકારે છે. તે બૌદ્ધિક વસ્તુમાં રસ ધરાવે છે પણ તે નોટિંગહામ કોલસાની ખાણમાં સામાન્ય ખાણિયા તરીકે કામ કરનારા વોલ્ટર મોરેલ તરફ આકર્ષાય છે કારણ કે તે એકદમ મજબૂત

બાંધાનો દેખાવડો હતો. વોલ્ટરનું જીવન સામાન્ય સ્તરનું હતું. તેનો ઉછેર એક ચુસ્ત ધર્મપરાયણ કુટુંબમાં થયો હતો. એ બંનેનું શરૂઆતનું લગ્નજીવન સામાન્ય રીતે સુમેળભર્યું હતું. પણ સમય જતાં વોલ્ટરને નશો કરવાની કુટેવ પડી અને કુટુંબની જવાબદારીની ઉપેક્ષાને લીધે પતિ-પત્ની વચ્ચે વારંવાર વિવાદ થવા લાગ્યો. વોલ્ટર મોરેલ અને ગરટ્ટ્યુડને વિલયમ, એની, પોલ અને આર્થર એવાં ચાર સંતાનો હતાં. સમય જતાં બાળકો મોટાં થયાં પણ કુટુંબના એક મોભાદાર વ્યક્તિ તરીકે વોલ્ટરે કોઈ ફરજ વ્યવસ્થિત રીતે ન બજાવી.

હવે મિસિસ મોરેલ મોટા દીકરા વિલિયમ તરફ મન વાળીને સ્વસ્થ બનવા પ્રયત્ન કરતી. વિલિયમ કામ કરીને નાનીમોટી રકમ મેળવતો થયો. વોલ્ટર ક્યારેક કુટુંબના વડા તરીકે કેવો રુઆબ જમાવતો એ નવલકથાકારના શબ્દોમાં જ જોઈએ :

‘Is there anything to eat in the house?’

He asked, insolently, as if to a servant. In certain stages of his intoxication he affected the clipped, mincing speech of the towns. Mrs. Morel hated him most in this condition.

‘You know what there is in the house’, She said, so coldly it sounded impersonal. He stood and glared at her without moving a muscle.

I asked a civil question, and I expect a civil answer, he said affectedly. And you got it, she said, still ignoring him.’

(P. 52)

વિલિયમને અચાનક લંડનની નોકરી દરમિયાન ન્યુમોનિયાની જીવલેણ બીમારી લાગે છે. ત્યાર બાદ મિસિસ મોરેલ પોલના ઉપર અકલ્પ્ય એવો કબજો જમાવે છે. મિસ્ટર વોલ્ટર મોરેલને ઠંડીના દિવસોમાં પણ તેની પત્ની ઘરની બહાર પડ્યા રહેવાની ફરજ પાડે છે. હવે પોલ લંડનની એક સર્જિકલ કંપનીના ક્લાર્ક તરીકે કામ કરે છે અને સમવયસ્ક રૂપાળી યુવતીઓ સાથે મૈત્રી થતાં સહશયનનો પણ અનુભવ થાય છે. આ પ્રકારના અનુભવોની ધીરે ધીરે માત્રા ખૂબ જ વધી હતી. પોલને મિસ મરિયમ અને ક્લેરા બેક્ષ્ટર ડોસની સાથેની મૈત્રીની જાણ થતી ત્યારે મિસિસ મોરેલ સલાહ આપવા કેવો પ્રયત્ન કરતી તે જોઈએ.

‘My boy, remember, you’re taking your life in your hands said Mrs. Morel. Nothing is as bad as a marriage that’s hopeless failure. Mine was bad enough. God knows, and ought to teach

you something; but it might have been worse by a long chalk.'

He leaned with his back against the side of the chimney piece, his hands in his pockets. He was a big, raw-boned man, who looked as if he would go to the world's end if he wanted to. But she saw despair on his face.'

(P. 164)

કુરસદના સમયે પોલ તેનો ચિત્રકામનો શોખ જારી રાખે છે. 'કેસલ્સ ગેલેરી' તરફથી ઇનામ મેળવે છે. પોલ એ મિસિસ મોરેલ માટે સર્વસ્વ છે... 'ધ પીવોટ એન્ડ પોલ ઓફ હર લાઇફ'. મરિયમ સોળથી સત્તર વર્ષની મુગ્ધ બાળા પોલના હૃદય ઉપર સ્નેહજલનો પ્યાલો રેડવા સતત પ્રયત્ન કરે છે એ શબ્દચિત્ર જોઈએ :

'Paul looked into Miram's eyes. She was pale and expectant with wonder, her lips were parted and her dark eyes lay open to him. His look seemed to travel down into her. Her soul quivered. It was the communion she wanted. He turned aside, as if pained. He turned to the bush.

શું આ પોલનું હૃદયકુંજ કે સૂકુંભટ્ટ રણ છે ! આ યુવાન પોલ મરિયમના અનુરાગના સ્રોતનો અનુભવ કરવા છતાં પણ પોલ મરિયમનું નિષેધાત્મક વલણ હોવાની ફરિયાદ કરતાં કહે છે :

'You don't want to love - your eternal and abnormal craving is to be loved. You aren't positive, you're negative. You absorb, absorb, as if you must fill-up with love, because you've got a shortage somewhere.'

(P. 268)

મરિયમ લીવર્સ એ ખેડૂતની દીકરી હતી. એ ખૂબ જ સંવેદનશીલ પણ તેના અહંભાવને લીધે જ પોલ ખૂબ જ ગુસ્સાપૂર્વક એ સંબંધને ટૂંકાવીને ક્લેરા ડોસ તરફ નજર ઠેરવવા પ્રયત્ન કરે છે. ક્લેરા ડોસ તેના પતિથી લગભગ પાંચેક વર્ષથી અલગ રહેતી હતી. પોલ વધુ પડતો સ્વચ્છંદી હોવાને લીધે ક્લેરા સાથે પણ તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો સુમેળ પડતો નથી. પણ સમય જતાં મિસિસ મોરેલની કેન્સરની અસરને એકદમ બગડે છે. પોલ નછૂટકે મિસિસ મોરેલ માટે મોર્ફિયા ડોઝની માત્રા વધારે છે. હવે 'એ મર્સી કિલિંગ' જીવદયાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેની શારીરિક પીડા અકલ્પ્ય એવો બોજ બને છે ત્યારે મૃત્યુ વધારે ત્રાસદાયક ન બને એવો પ્રયત્ન કરવાની પોલને

ફરજ પડે છે. મિસિસ મોરેલના નિધન પછી જાણે એ આત્મા પોલની આજુબાજુ ઘૂમ્યા કરતો હોય એવો તેને ભાસ થયા કરે છે :

How she was gone abroad into the night and he was with her still. (P. 510)

‘ધ રેઇનબો’ (૧૯૧૫)

નવલકથાકારે શરૂઆતમાં ‘ધ સિસ્ટર્સ’ એવું શીર્ષક પસંદ કરેલું. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ‘ધ રેઇનબો’ પ્રસિદ્ધ થઈ. એ સમયે વિવેચકોએ નવલકથામાં કાંઈક વધુ પડતી અશ્લીલતાનો આક્ષેપ મૂકવાને કારણે બ્રિટિશ રાજ્ય સરકારે પ્રતિબંધ મૂકેલો. આ નવલકથાની અગત્ય જ્યોર્જ એલિયટની ‘ધ મિલ ઓન ધ ફ્લોસ’ અને હાર્ડીની ‘ફાર ફ્રોમ ધ મેડિંગ કાઉંડ’ અને ‘જ્યુડ ધી ઓબસ્ક્યુર’ની કક્ષાની ગણવામાં આવી છે. ‘ધ રેઇનબો’ની સામાજિક અને ભૌગોલિક પૂર્વભૂમિકા અને જ્યોર્જ એલિયટમાં સમાનતા જણાય છે. ઉર્સુલાનો વિકાસ અને તેની ધર્મપરાયણતામાં મેગીટુલીવરની પ્રતિકૃતિ હોય એમ લાગ્યા કરે છે. જ્યોર્જ એલિયટે ‘ધ મિલ ઓન ધ ફ્લોસ’માં જે પ્રકારે આકસ્મિક ઘટના... કુદરતના કોપની રજૂઆત કરી છે, એ પ્રમાણે લોરેન્સે ટોમ બ્રેગવનના આકસ્મિક નિધનની વાત કરી છે. હાર્ડીએ ગ્રામ્ય વિસ્તારની પાર્ટી-પ્રોગ્રામ્સ, લોકમેળાની ઉજવણી, નાના વ્યાપારીઓમાં હરીફાઈ, ઈર્ષા અને સંકુચિતતાની વાત કરી છે, એવો નોટિંગહામનો કામદાર વર્ગ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કેટલાક વિવેચકોનાં મંતવ્ય પ્રમાણે લોરેન્સની આ નવલકથામાં એમિલી બ્રોન્ટીની પણ વ્યાપક અસર છે. ‘ધ રેઇનબો’ની ભાષા ભાવગ્રહી, રોમાંચક તો ક્યારે સામાન્ય વાચકને પણ સમજવી મુશ્કેલ બને છે. આ દળદાર નવલકથા લોરેન્સની નવલકથાઓમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આ કથાવસ્તુ કાંઈક આવી છે :

ટોમ બ્રેગવેનના કુટુંબની ગણના એક ગર્ભશ્રીમંત તરીકે થતી હતી. એરવોશની ખીણની સરહદે એક મોટા માર્શફાર્મના માલિક તરીકે ખૂબ જ સારી છાપ હતી. ટોમ બ્રેગવેનના પિતા જૈફ વયે પરલોકને પામ્યા પછી ટોમ બ્રેગવેનની જવાબદારી વહીવટ સંભાળવાની આવી. ટોમનો મોટો ભાઈ આલ્ફ્રેડ નોટિંગહામમાં લેઇસ ડિઝાઇનર તરીકે કામ કરીને સ્થિર થયો હતો. ટોમ બ્રેગવેન પોલીસ ડોક્ટરની વિધવા... લિડિયા લેન્સકી સાથે લગ્ન કરે છે. લિડિયાને એક એન નામની નાનકડી દીકરી પણ હતી. લિડિયાના ટોમ સાથેના લગ્ન બાદ બીજા બે બાળકોનો જન્મ થયો. લિડિયા અને ટોમ બંને વચ્ચે સારો પ્રેમભાવ હતો પણ ક્યારેક તેઓ વિવાદમાં ઊતરી પડતા. ટોમને લિડિયા માટે ખૂબ જ લાગણી હતી, પણ તે ટોમના એક ભત્રીજા (વીલ)ની સાથે પ્રેમસંબંધની જાણ થતાં એ ખૂબ જ નારાજ થયો. વીલ બ્રેગવેન પણ તેના પિતા આલ્ફ્રેડની માફક લેસ

ડિઝાઇનરનું જ કામ કરતો અને લાકડા ઉપર નકશીકામ કરવાની પણ ખૂબ જ સારી આવડતવાળો હતો. એનના પિતાએ તેના વીલ સાથે લગ્ન કરાવીને નજદીકના પરગણામાં એક નાનકડું ઘર લઈ આપ્યું અને આવશ્યક આર્થિક મદદ કરી. વીલ અને એન વચ્ચે ખૂબ જ સુમેળ હતો. સમય જતાં એમના પરિવારમાં ઉર્સુલા, ગુડૂન, ટેરેસા, કેથરીન, વિલિયમ અને કેસેન્ડ્રાનો સમાવેશ થયો. હવે એના સૌથી નાની બાળકી કેસેન્ડ્રા ઉપર વધુ ધ્યાન આપતી. ઉર્સુલાને પિતા સાથે વધુ લગાવ હતો. કમનસીબે ટોમ બ્રેગવન કેનાલમાં દીવાલ તૂટી પડતાં ભારે પૂર આવે છે અને ડૂબી જાય છે. આવી અણધારી આફતના દિવસોમાં ઉર્સુલા, લિડિયા અને ગ્રેનીમા માટે દિલસોજીની એક મજબૂત કડી બને છે.

સૌપ્રથમ બ્રેગવન કુટુંબમાં વિશાળ દષ્ટિ કેળવીને ઉર્સુલા સ્થાનિક ગ્રામર સ્કૂલમાં શિક્ષિકાની નોકરી મેળવે છે, પણ વર્ગમાં વિદ્યાર્થીઓની ઉપર જે પ્રકારનો કંટ્રોલ રાખવો જોઈએ એ પ્રકારની કાબેલિયતનો અભાવ હોવાથી શાળાના આચાર્ય તરફથી વારંવાર ઠપકો મળે છે. ત્યાર બાદ તે યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી લેવા કોલેજમાં અભ્યાસ કરે છે. આ સમય દરમિયાન એન્ટન સ્કેબેનસ્કીનો પરિચય થાય છે. એન્ટન સ્કેબેનસ્કીએ લશ્કરમાં એન્જિનિયર તરીકે કામ કર્યું હોવાથી તેની પાસે બહારની દુનિયાનો ખૂબ અનુભવ છે. ઉર્સુલા એન્ટન સ્કેબેનસ્કીની વાતોથી ખૂબ જ પ્રભાવિત થાય છે અને જાણે એકબીજા હીરના ચીરથી બંધાઈ જાય છે. પણ આવી નાજુક પરિસ્થિતિમાં સ્કેબેનસ્કીને ‘બોર વોર’ની લડાઈને લીધે લશ્કરમાં ફરજ ઉપર હાજર થવાનું ફરમાન આવે છે. ઉર્સુલાના અભ્યાસમાં આ પ્રકારના વિઘ્નને લીધે તેને ડિગ્રી માટેના અભ્યાસમાં અપેક્ષા પ્રમાણે સફળતા નથી મળતી. પણ ઉર્સુલા તેની ગૂઢ સંવેદનશીલતાને લીધે વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં મુકાય છે.

‘Her sexual life flamed into a kind of disease.’

ફરી એક વાર એન્ટન સ્કેબેનસ્કી ઉર્સુલાની સાથે પ્રેમનું નવીનીકરણ કરે છે પણ કોઈ કારણસર તે લગ્નબંધન સ્વીકારે ત્યાર પહેલાં નોકરીમાં પ્રમોશન મેળવી ‘ઇન્ડિયા’ જાય છે. ઉર્સુલાના જીવનમાં સ્કેબેનસ્કી દુઃખ વેરી મૂકશે એવો જરા પણ સંદેહ નથી. બંને સમજી બેઠાં છે કે નજદીકના ભવિષ્યમાં તેઓ પ્રભુતામાં પગલાં પાડશે. પણ થોડા દિવસોમાં ‘આઈ એમ મેરિડ’ એવો તાર ઉર્સુલાને મળે છે. આ યુવતી વસ્તુના અંતઃસત્ત્વનું સાચું પારખું લેવામાં તદ્દન કાચી પડે છે. હવે નિશાળની છેલ્લી ટર્મમાં ઉર્સુલા... મિસ વીનફ્રીડ ઇનગોર જે સહકાર્યકર છે તેની સાથે સજાતીય સંબંધ બાંધે છે. પણ થોડા સમયમાં ઉર્સુલા સભાનપણે એ માર્ગેથી પાછી ફરે છે અને યુક્તિપૂર્વક ઉર્સુલા તેના સંબંધી જે ખાણિયાનો મુકરદમ હતો તેમની સાથે મિસ

વીનફ્રીડ ઇનગોરનાં લગ્ન કરાવીને નિરાંતનો દમ લે છે. વર્ષા ઋતુમાં ઉર્સુલા ક્યારેક દામ્પત્યજીવન માટે તદ્દન અશક્ત... અપાત્ર માની બેસીને માનસિક સંતાપ અનુભવે છે. આમ છતાં સ્વસ્થતાનો અનુભવ કરવા એ બારીમાંથી મેઘધનુષ્યનું નિરીક્ષણ કરતાં કાંઈક હળવાશ અનુભવે છે. પૃથ્વીએ કોઈક અકલ્પ્ય એવો શણગાર સજ્યો હોય એમ તેને લાગે છે. બીજી તરફ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનાં પગરણને લીધે પેલા કામદાર વર્ગની કોલોની ઝૂંપડાંઓની નથી રહી પણ નવેસરથી મકાનો તૈયાર થયાં છે. રેલવેની સ્લિસલો સંભળાય છે, અને કાળું ડિબાંગ એન્જિન કાળા ધુમાડાના ગોટે ગોટા છોડે છે.

અહીંયાં લોરેન્સે ગ્રામ્યચેતના કેવી રીતે બદલાઈ રહી છે એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જેઠમ્સ જોયુસે પણ ડબલિન શહેરની બદલાતી સુરતને બહેલાવીને 'યુલિસિસ'માં કરી છે. લોરેન્સે 'ધી ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ'માં પ્રલય સમયે નોહાને જે રીતે ઈશ્વરની કૃપાથી રક્ષણ મેળવીને આશીર્વાદ પણ મેળવેલા 'ગો ફોર્થ ઓફ ધ આર્ક, ધાઉ એન્ડ ધાય વાઈફ એન્ડ ધાય સન્સ'... એ પ્રકારની સુરક્ષાની અપેક્ષા છે. લગભગ પાંચસો પચાસ પાનાંની આ નવલકથામાં અનેક પ્રસંગો છે, ક્યારેક વાચકને માટે રુચિકર એવા સંવાદો છે, નાયિકાના આત્મકથન રૂપે રજૂ થયેલી કથાની પાર્શ્વભૂમિકામાં વ્યક્તિગત રોમાન્સનું વાતાવરણ ઠાસ્યું છે, પણ ઉર્સુલાની મન:સ્થિતિ સુઝાવવાયકના મનપટ પરથી જલ્દી દૂર થાય એમ નથી.

‘વિમેન ઇન લવ’

‘વિમેન ઇન લવ’ ઈ. સ. ૧૯૨૦માં પ્રસિદ્ધ થઈ. ‘ધ રેઇનબો’ના અંતે ઉર્સુલાને ડિગ્રી લેવામાં સફળતા ન મળી. એન્ટન સ્કેબેનસ્કી પણ તેના ભોળપણનો લાભ લઈને ‘નોકરીમાં પ્રમોશન મળ્યું છે’ એ બહાના હેઠળ જતો રહ્યો. આ પ્રકારની પરિસ્થિતિમાં ઉર્સુલાનું ભાવિ ધૂંધળું દેખાય છે, પણ તે સ્વસ્થતાપૂર્વક મિડલ્વેડની વીલી ગ્રામર સ્કૂલમાં શિક્ષિકાની નોકરી કરે છે. નાની બહેન ગુડુન લંડનની આર્ટ સ્કૂલમાં તાલીમ લીધા પછી ચિત્રકાર તરીકે અને લાકડા ઉપર નકશીકામ કરે છે. આ બંને બહેનોની આડોશપડોશમાં અનેક સુખી અને પ્રતિષ્ઠિત લોકો રહે છે. ઉર્સુલાને શાળાના ઇન્સ્પેક્ટર રૂપર્ટ બરકીન સાથે ધીરે ધીરે સુમેળ થાય છે. રૂપર્ટ બરકીનને હરમીઓન રોડીસ સાથે ઘણાં વર્ષોની ઓળખાણ.. પ્રેમસંબંધ હતો પણ તેની સાથે સંબંધ ઓછો કરી અતડા રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. હરમીઓન રોડીસનો ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબમાં ઉછેર છે. ખૂબ જ બુદ્ધિશાળી અને વિશિષ્ટ ચાપલ્યને કારણે ઉર્સુલાના ઋજુ સ્વભાવને લીધે તે કટાક્ષ સહન કરી લે છે. હરમીઓન ક્યારેક પોતાના કુટુંબના ગુણાનુરાગમાં પોતાનો ગર્વ વિસરી જાય છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં હરમીઓન, રૂપર્ટ બરકીન અને ઉર્સુલાને સાથે જોઈને ખૂબ બેચેની અનુભવે છે પણ તક મેળવીને રૂપર્ટની ટીકા કરવાનું ચૂકતી

નથી.

‘He is frail in health and weak in body, he needs great care. Then he is so changeable and unsure of himself.’ (P. 257)

ઉર્સુલા અને ગુડુન ડર્બિશાયરના બેરોનેટની દીકરીઓ છે, એ બંને ખૂબ જ સંવેદનશીલ હોવાને લીધે એ બંનેમાંથી કોઈની પાસે મુત્સદ્દીગીરી નથી, એ કોઈ પણ પ્રકારનો દાવપેચ ખેલનારા કે સ્વાર્થી માનસનાં નથી. ઉર્સુલાનું માનસ હરમીઓનની સાથે રૂપર્તના પ્રેમ માટે કોઈ પણ પ્રકારની સ્પર્ધામાં ઊતરવાનું નથી. આ રીતે લૉરેન્સનાં સ્ત્રીપાત્રોમાં કોઈ એકસરખા બીબાઢાળનાં લક્ષણો જોવામાં આવતાં નથી. ગુડુનનું એક વિધાન નોંધપાત્ર છે, પુરુષોની સરખામણી સ્ત્રીઓનાં જીવનમાં અસંખ્ય વિઘ્નો આવ્યાં કરે છે (thousand obstacles). ગુડુન... કલાપ્રેમીને મન કલા અને કલાકારનું જીવન એ વધુ મૂલ્યવાન છે. લૉરેન્સનાં પાત્રો ક્યારેક તારા...નક્ષત્રમાં આનંદ લે છે તો ક્યારેક પશુ-પક્ષીઓની સાથે ગેલ કરવામાં ઘેલા બની જાય છે.

રૂપર્ટ બરકીનને જેરલ્ડ કીમે સાથેની ઓળખાણ લંડનના સ્ટેશને થયેલી, પણ એ બંને વારંવાર સ્થાનિક કાફેમાં મળીને લાંબો સમય સામાન્ય લોકજીવનની હાડમારીની ચર્ચા કરતાં. એ પ્રમાણે બંનેની મૈત્રી વધી. સમય જતાં એ બંનેને બે બહેનો માટેનું આકર્ષણ પણ વધ્યું. ક્યારેક રૂપર્ટ બરકીનને હરમીઓનના પ્રેમનો અનુભવ હોવા છતાં એ જેરલ્ડ કીચનો અભિપ્રાય જાણવા પૂછે છે :

‘Do you think love is be all and the end of life ?’ (P. 46)

આ બે મિત્રોની ચર્ચા દ્વારા લૉરેન્સે યંત્રવાદ અને શહેરી જીવન પ્રત્યેનો તિરસ્કાર પ્રગટ કર્યો છે. આ પ્રમાણે રજૂઆત કરવામાં ક્યારેક પાત્રો વધારે પડતા ઊર્મિપ્રધાન જણાય છે. એક ઉર્સુલા અને ગુડુન ‘વીલી લેઈક વોટર’ની પાળે એકબીજાથી દૂર બેસીને પવનના સપાટાને લીધે તળાવના કાંઠે નાનકડી લહેરખીઓ અને કીચડમાં ઊગેલા નાનામોટા છોડવાઓની જાણે હલકડોલકનું નિરીક્ષણ કરે છે. એ પ્રકારનું દૃશ્ય ગુડુન તેની સ્કેચબુકમાં દોરી રહી હતી. અચાનક હરમીઓને આવી અને તેની સ્કેચબુક પાણીમાં નાખી દીધી. ત્યાર બાદ હરમીઓન ગુડુનની માફી માંગે છે. ગુડુન અને તેની મોટી બહેન ઉર્સુલા બંનેનું વલણ ખૂબ જ ઉદારમતવાદી અને માનવતાવાદીનું છે. એ રીતે હરમીઓનના અનૌપચારિક નિમંત્રણને માન આપીને તેમને ત્યાં રહેવા જાય છે. હરમીઓનનો ભાઈ એલેક્ઝાંડર ડર્બિશાયરના પ્રતિનિધિ તરીકે પાર્લામેન્ટમાં સંસદસભ્ય હતા. હર્મીઓનને પાર્ટી-પ્રોગ્રામનો ખૂબ શોખ હોવાથી મિસ બ્રેડલી, જેરલ્ડ કીચ, રૂપર્ટ બરકીન, લીબડીનકોપ કોન્ટેસા, ફોલીન અને હેલીડે મહેમાનગતિ કરવામાં કયાશ ન રાખે અને ક્યારેક ખૂબ જ ભાવુક બનીને કહે છે :

‘We are all different and unequal in spirit... it is only the social differences that are based on accidental material conditions.’
(P. 110)

ટોમસ કીચના વારસદાર તરીકે જિરલ્ડ કીચે ખાણિયાની સાથે સુમેળ સાધી ધીમે-ધીમે ધંધાને સ્થિર કર્યો અને હવે કામદાર સંઘના કોઈ મોવડીઓને જિરલ્ડ કીચનો સંપર્ક કરવામાં ક્ષોભ થતો નહીં. ક્યારેક રજાના દિવસે પણ ખાણિયાઓ જિરલ્ડને મળવા માટે ઘેર આવે તો તેની પત્ની ક્રિસ્ટીના નારાજ થઈને અપમાન કરીને કર્કશા જેવી વાણી ઉચ્ચારે :

‘It is your duty to invite all rats in the world to gnaw at your bones.’ (P. 187)

જિરલ્ડે પિતાના અવસાન પછી આખાય મિડલ્વેડની ખાણોના માલિકોમાં તેણે વિશિષ્ટ વહીવટકર્તા તરીકે ખાણિયાઓનો પ્રેમ અને સદ્ભાવ મેળવ્યા હતા. ગુડુન પોતાની બહેનને કળામાં રસ હોવાથી તેની અંગત માર્ગદર્શન આપવા માટે નિમણૂક કરે છે. જિરલ્ડ કીચને પણ મિસ હેલીડે, પુસુમ, મિસ ડેરિંગટન અને ફેટીશ જેવાનું ખૂબ જ વિશાળ મિત્રમંડળ હતું. એ ક્યારેય અંગત લગ્નજીવનના અસંતોષને વ્યક્ત કરતા નથી પણ લોરેન્સે જે ગર્ભિત વિધાન કર્યા છે એ નોંધવા જેવાં છે :

(a) ‘A man’s mobility is quite smooth irrespective of place, time... social set-up.’

(b) ‘Marriage is a social arrangement.’

(c) ‘A mistress is more likely to be faithful than a wife.’

(d) ‘One may forfeit everything else, but one must be free.’

લોરેન્સની રંગદર્શી પ્રતિભા તેમની ટૂંકી વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં એમ એક વિશિષ્ટ પરિવેશ રચી આપે છે. એ રંગદર્શીતા માત્ર કોઈ સામાન્ય વસ્તુની પસંદગીમાં કે પાત્રસૃષ્ટિમાં જ સીમિત નથી રહેતી. એમની ભાષામાં પણ એ રંગદર્શીતાનું જોમ જિરલ્ડ કીચની ભાષામાં જોવા મળે છે એ જોઈએ :

‘I care for nothing on earth or in heaven outside this spot where we are. And it is not my own presence. I care about, it is all yours. I’d sell my soul a hundred times but I couldn’t. Bear not to have you here. I couldn’t bear to be alone. My brain would burst.’ (P. 288)

‘She reached up. Like Eve reaching to the apples on the tree

of knowledge, and she kissed him, though her passion was a transcendent fear of the thing he was ienching his face with her infinitely delicate, encroaching wondering fingers...

Her soul thrilled with complete knowledge. This was the glistening, forbidden apple, this face of man.' (P. 289)

પ્રકરણ ૧૩માં ઉર્સુલા અને રૂપર્ટ બરકીન વચ્ચેની ચર્ચામાં ગ્રીન ગ્રામર સ્કૂલમાંથી કેવી રીતે રજા લેવી, વિલિયમ બ્રૅંગવનની પણ ઉર્સુલાને લગ્ન કરવા માટે મંજૂરી નહોતી મળી. એ વખતે ટૉમ કેટ... મીનો વિક્ષેપ પાડે છે. ઉર્સુલાના બચાવપક્ષે રહીને કહે છે : 'યુ આર અ બુલી લાઇક ઑલ મેઇટ્સ' પણ બરકીન પુરુષના પક્ષે કહે છે : 'કીપ મેઇલ ડિગ્નિટી એન્ડ હાયર અંડરસ્ટૅન્ડિંગ' - દામ્પત્યજીવનનું શ્રેય 'Swear to stand by each other' (P. 278)

લૉરેન્સે 'એરન્સ રોડ'માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી જે કાંઈ ('મેસ્ક્યુલાઇનિટી') પુરુષત્વમાં એક પ્રકારનો અસંતોષ દેખાયો એ બાબત એરનના પાત્ર દ્વારા કહે છે : 'લગ્નજીવનમાં બાંધછોડ... એકબીજાને સમજીને અનુકૂળ થવું એ અગત્યની વાત છે.'

'Speeding up then relaxing into exhaustion.' (AR P. ૧૧૮)
વિવેચકોના મંતવ્યે આ પ્રકારે પ્રતીકોનો સમાવેશ કર્યો છે.

જિરલ્ડ : જળસ્થળચર,

બરકીન : કાચંડો... વારે વારે મત બદલનાર

હરમીઓન : હોર્સ ફેઇસ

લોરકે : સસલું

લૉરેન્સને 'વિમેન ઇન લવ' જેવી રોમાન્ટિક નવલકથામાં ભાવનારંગી વર્ણન અચૂક હોય છે. એમની સર્જકતા જાણે સુષ્ણ વાચક વર્ગને પણ એમના ભાવનાલોકમાં ખેંચ્યા વગર રહેતું નથી અને બીજી બાજુ વાસ્તવિકતાના એક અમૂલ્ય ઘૂંટનું પણ રસપાન કરાવે છે. આ નવલકથાના અંતે રૂપર્ટ બરકીન જિરલ્ડ કીચ, ઉર્સુલા અને ગુડુન ઇન્સબર્ક જઈને એક હોટલમાં રોકાય છે. ત્યાં અચાનક એક જર્મન શિલ્પી લોર્કેનો ગુડુનને પરિચય થાય છે. કમનસીબે બરકીન અને ઉર્સુલા ત્યાં લાંબો સમય રહેતાં નથી. જેરલ્ડના સ્વભાવમાં અકલ્પ્ય એવું પરિવર્તન જણાય છે, હવે તેના મનમાં સંશયનો કીડો સળવળે છે. અચાનક જિરલ્ડ કીચ ગુસ્સામાં પેલા જર્મન કલાકાર લોર્કે પર જીવલેણ હુમલો કરીને તે બરફીલા પહાડ ઉપર નાસી જાય છે. બીજે દિવસે જિરલ્ડનું શબ મળે છે. આ રીતે ચારે કથાનકો પ્રેમ અને તિરસ્કારની જાળમાં અટવાયા કરે છે.

લોરેન્સની નવલિકાઓ અને નવલકથાઓમાં એમની પાસે ગ્રામ્યજીવનના અને શહેરીજીવનના પ્રત્યક્ષ અનુભવની ખૂબ જ સુંદર સામગ્રી હતી. એમની કલમ ક્યારેક ક્રાંતિકારીનું જોમ પ્રદર્શિત કરે છે, એ પ્રકૃતિએ સમકાલીન વર્જનિયા વુલ્ફ અને જેઈમ્સ જોયસ જેવા રોમાન્ટિક હતા. એમના હૃદયનો ઝોક અને જોમ અકલ્પ્ય એવાં ભાવનાવાદનાં હતાં. આ રીતે લોરેન્સે નવલકથામાં પરંપરાએ પાડેલા લગભગ બધા જ પગલાં ભૂંસી નાખ્યા અને એક નવી કેડી તૈયાર કરવા અલ્પ આયુષ્યમાં ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો. વીસમી સદીના બ્રિટિશ નવલકથાકારોમાં ડી. એચ. લોરેન્સનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે.

સંદર્ભગ્રંથો :

- (1) *Prefaces to Lawrence By Gamini Salgado*
- (2) *D. H. Lawrence : By Lynda Ruth Williams (British Council)*
- (3) *The Modern Writer and His World : G. S. Fraser (Penguin Books)*
- (4) *Selected Poems : (D. H. Lawrence), Edited by Keith Sagar*

18

સાભારસ્વીકાર

નવલિકા

(૧૬૭) રેતશીશીનાં રજકણ : કીર્તિકાન્ત પુરોહિત : ૨૦૧૫, સારસ્વત સાહિત્ય સદન, અમદાવાદ, પૃ. પૃ. ૮૦, રૂ. ૭૫ (૧૬૮) મધુર સ્વપ્ન : કીર્તિકાન્ત પુરોહિત ૨૦૧૫, સારસ્વત સાહિત્ય સદન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૬૮, રૂ. ૧૫૦ (૧૬૯) પીગળતો સૂરજ : તરુલતા મહેતા : ૨૦૧૫, નવસર્જન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૮૨, રૂ. ૧૦૦ (૧૭૦) વિયોગે : તરુલતા મહેતા, પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૧૫, નવસર્જન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૧૨+૮૨, રૂ. ૧૦૦ (૧૭૧) દેશ દેશના બીરબલ : રવીન્દ્ર અંધારિયા, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, પૃ. ૧૦+૨૨૨, રૂ. ૨૦૦ (૧૭૨) યહી તો હૈ જિંદગી : બહાદુરભાઈ વાંક, ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૦૦, રૂ. ૧૬૦ (૧૭૩) ધૂપસળી : શાંતિલાલ ગઢિયા ૨૦૧૫, હંસા કોઠારી, ૩ તિરુપતિનગર, ચૈયા રોડ, રાજકોટ, પૃ. ૪૦, રૂ. ૫૦ (૧૭૪) સાજિશ : મનહર રવૈયા, ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૧૪૪, રૂ. ૧૩૦

કવિતામાં માટીની સુગંધ લઈને આવતા તેલુગુ ભાષાના અગ્રણી કવિ એન. ગોપી

■ રમણીક સોમેશ્વર ■

“લખું છું સમયનાં પૃષ્ઠો પર
કલાતીત શાહીથી...”

પોતાની કવિતામાં આવું કહેનાર એન. ગોપી તેલુગુ ભાષામાં સર્જન કરતા સુપ્રસિદ્ધ ભારતીય સર્જક છે. ગણમાન્ય કવિ હોવાની સાથે સાથે તેઓ નિબંધકાર, સંશોધક, વિવેચક, અનુવાદક, શિક્ષણવિદ, કટારલેખક આદિ આદિ ઘણું બધું છે.

કવિ એન. ગોપીનું નામ હવે આપણા માટે અજાણ્યું નથી રહ્યું. એમના ત્રણ કાવ્યસંગ્રહો ગુજરાતીમાં અનુવાદ પામ્યા છે અને એ દ્વારા આપણે એમની કવિતાથી સુપરિચિત છીએ.

તેલંગણા પ્રાંતના નલગોંડા જિલ્લાના ભુવનગિરિ ગામમાં એક નિરક્ષર પરિવારમાં તા. ૨૫ જૂન, ૧૯૪૮ના રોજ એમનો જન્મ. મૂળ નામ તો ગોપાલ પણ કવિનામ ‘ગોપી’ જ લોકજીભે રમતું રહ્યું. છેલ્લા પાંચ દશકથી તેઓ સાતત્યપૂર્વક સાહિત્યસર્જન કરતા રહ્યા છે.

નાની વયે જ શિક્ષણ અને કવિ થવાનું સ્વપ્ન એમની આંખો જોતી થયેલી. તેથી તો મેટ્રિક પછી એન્જિનિયરિંગમાં મળેલો પ્રવેશ જતો કરી આર્ટ્સના અભ્યાસક્રમમાં જોડાયા. સુવિખ્યાત કવિ સી. નારાયણ રેડ્ડી તરફ તેઓ પ્રારંભથી જ આકર્ષાયેલા, પછી તો એમની જ નિશ્રામાં એમ.એ. સુધીનો અભ્યાસ કરવાનું એમને થયું. સાહિત્યજગત જાણે છે કે શ્રી સી. નારાયણ રેડ્ડી એ પદ્મશ્રીનું બિરુદ્ધ પામેલા અને તેથીયે વિશેષ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી વિભૂષિત તેલુગુ ભાષાના એક મહત્ત્વના કવિ છે.

પછી એન. ગોપીએ તેલંગણાના કબીર સમી ઓળખ ધરાવતા સંતકવિ વેમના પર પીએચ.ડી. કર્યું (૧૯૭૧) અને તેઓ ડૉ. ગોપી બન્યા. એમનો આ શોધપ્રબંધ તેલુગુ સાહિત્યજગતમાં ખૂબ જ આદરભર્યું સ્થાન ધરાવે છે. ‘પ્રજા કવિ વેમના’ નામે ૧૯૭૮માં એ મહાનિબંધનું પ્રકાશન થયું અને એની એકાધિક આવૃત્તિઓ પણ થઈ.

મૂળ જીવ શિક્ષણનો. ૩૩ વર્ષ સુધી ઓસ્માનિયા યુનિ.માં લેક્ચરર, રીડર, પ્રોફેસર, વાઇસ ચાન્સેલર એમ સોપાને સોપાને વિલસતા રહ્યા અને શિક્ષણકાર્ય કરતા રહ્યા. પણ પોતાના નામ આગળ તો વિશેષણ રૂપે કવિપદ મૂકવાનું જ એમને ગમે. કવિતા પાસે બાકીનું બધું ગૌણ લાગે. પદ-પ્રતિષ્ઠા કરતાં શિક્ષણ અને કવિતાનો જ એમને મન મહિમા. ભાષાના શિક્ષણ સાથે જીવનનું શિક્ષણ એ એમનો મંત્ર, કન્યા-કેળવણી પ્રત્યે વિશેષ લગાવ.

એન. ગોપી સાહિત્ય અને શિક્ષણજગતમાં સતત પોંખાતા, પુરસ્કારો-સન્માનો પામતા રહેલા સર્જક છે. વર્ષ ૨૦૦૦માં એમને એમના કાવ્યસંગ્રહ ‘કાલાન્નિ નિદ્ર પોનિવ્વનું’ માટે કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદેમી - દિલ્હીનો પ્રતિષ્ઠિત એવોર્ડ એનાયત થયો. તે પહેલાં અને પછી પણ એમની છાબ અનેકવિધ સન્માનોથી છલછલતી રહી છે. અત્યાર સુધી ૩૦ (ત્રીસ) જેટલા પુરસ્કારો-સન્માનો એમને મળી ચૂક્યાં છે. વળી, અનેકવિધ સાહિત્યિક અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સાથે પણ તેઓ સતત જોડાયેલા રહ્યા છે. હાલમાં કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદેમીની તેલુગુ ભાષાની સલાહકાર સમિતિના તેઓ સંયોજક (કન્વીનર) છે અને નેશનલ બુક ટ્રસ્ટના પણ તેઓ સદસ્ય છે.

હા, પણ આ બધાને વળોટીને કવિની ખરી ઓળખ તો એની કવિતા.

કવિ ગોપી તેલુગુ ભાષાના એક એવા કવિ છે કે જેમનાં કાવ્યો દેશની લગભગ તમામ ભાષાઓમાં અને વિદેશની પણ કેટલી ભાષાઓમાં અનુવાદ પામ્યાં છે – પામતાં રહ્યાં છે.

તેલુગુ કવિતાની વિકાસરેખા રસપ્રદ છે. એ જોતાં આપણી કવિતાના કેટલાક વિલક્ષણ વળાંકો પણ યાદ આવે. પણ એ બધી વાત અહીં અસ્થાને છતાં કવિ એન. ગોપીની કવિતાનું પગેરું મેળવવા થોડો પ્રવાસ કરીએ. – (મારા અત્યલ્પ વાચનમાં મને સાંપડેલી થોડી વિગતો અહીં આપું.) –

‘શ્રી શ્રી’ને નામે જાણીતા થયેલા કવિ શ્રીરંગમ્ શ્રીનિવાસ રાવ આધુનિક તેલુગુ કવિતાનો એક મહત્ત્વનો પડાવ. ૧૯૩૫માં એમણે તત્કાલીન સમાજ અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિઓને વણી લેતો એક કાન્તિકારી વળાંક તેલુગુ કવિતાને આપ્યો. કવિતામાં પ્રતીકો યોજાતાં થયાં. એ આંદોલન ‘અભ્યુદય કવિતા’ (પ્રગતિવાદી - કાવ્યધારા)ના નામે ઓળખાયું. તે પછી ૧૯૬૦ની આસપાસ કવિ કુંદર્તિ આંજનેયલુએ છંદોબદ્ધ કવિતાને સ્થાને ગદ્યકાવ્ય - FREE VERSE - માટેનું આહ્વાન કર્યું : એ પ્રવાહ ‘વચન-કવિતા’ને નામે ઓળખાયો. આપણે અગાઉ વાત કરી તે કવિ સી. નારાયણ રેડીનું અનુસંધાન આ ધારા સાથે. પરંપરા અને પ્રયોગના સાયુજ્યમાં

માનતા નારાયણ રેડ્ડીની ઓળખ પ્રગતિશીલ અને માનવતાવાદી કવિ તરીકેની.

આ બધી વાત અહીં એટલા માટે કરી કે કવિ એન. ગોપી પોતાની સર્જનયાત્રા વિશે વાત કરતાં એક સ્થળે લખે છે કે, ‘મને કોઈ પ્રગતિશીલ - માનવતાવાદી કવિ કહે તો મને એમાં કોઈ આપત્તિ નથી.’ વળી ગોપી પોતાની કવિતાને સમન્વયકારી કવિતા તરીકે પણ ઓળખાવે છે. આમ કવિ એન. ગોપી એ પોતાના ગુરુ, સી. નારાયણ રેડ્ડી સાથે અનુસંધાન કેળવી પોતાની આગવી કેડી કંડારનારા કવિ છે.

માટી અને મનુષ્ય સાથે અતૂટ નાતો જાળવી રાખનારા આ કવિનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘તંગેડુપૂલું’ (પીળાં પુષ્પો) પ્રકાશિત થયો ૧૯૭૬માં. પછી કાવ્યધારા અવિરત વહેતી રહી. ૧૯૬૭થી ૨૦૦૫ દરમિયાન લખાયેલી એમની કવિતામાંથી ચૂંટેલાં કાવ્યોના હિન્દી અનુવાદનું એક પુસ્તક ‘ગોપી કી કવિતા’ સં. આર. શાંતા સુંદરી ૨૦૦૬માં પ્રકાશિત થયું. તો તાજેતરમાં જ એમનાં કાવ્યોના અંગ્રેજી અનુવાદમાંથી ચૂંટેલાં ૧૦૮ કાવ્યોનું પુસ્તક ‘LIFE WEAVES’ (Selected Poems of N. Gopy) Edited by K. Damodar Rao પણ પ્રકાશિત થયું છે. આ સંચયો દ્વારા આપણે એમની કવિતા સુધી પહોંચી શકીએ.

એમના મહત્વના કાવ્યગ્રંથોની વાત કરીએ તો સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા પુરસ્કૃત ‘કાલાન્નિ નિદ્ર પોનિવ્વનું’ (૧૯૮૮) (ગુજરાતી અનુ. ‘સમયને સૂવા નહીં દઈ’ (૨૦૧૦) અનુ. ર. સો., પ્ર. સાહિત્ય અકાદેમી - દિલ્હી - એ એમનો પાંચમો કાવ્યસંગ્રહ, પ્રકૃતિ. પ્રદેશ, પરંપરા, માતૃભાષા અને સમગ્ર મનુષ્યચેતના સાથેનો કવિનો ઊંડો અનુબંધ અહીં કળાય. ગ્રામચેતનાથી લઈને વિશ્વચેતના સુધીનાં સંવેદનો વિસ્તરતાં અહીં અનુભવાય. આ સંગ્રહમાંથી કવિના ખૂબ જ જાણીતા થયેલા કાવ્ય ‘ગોદડી’ની થોડી પંક્તિઓ વાંચીએ :

“અમારી આ રંગ-બેરંગી ગોદડી પાસે
પાણી ભરે વિમલની બધી જ ડિઝાઇનો
યાદ છે મને બરાબર
બનાવતાં આ ગોદડી
લાગ્યા હતા મારી માને પૂરા દસ દિવસ
જૂનાં લૂગડાંના ઢગલામાંથી
રચાઈ સમન્વય વ્યવસ્થા
ગોદડી રૂપે.”

‘જલગીતમ્’ (૨૦૦૨)
(ગુજરાતી અનુ. ‘જળગીત’ (૨૦૦૬)
ર. સો., પ્ર. રન્નાદે પ્રકાશન)

કવિની યશોદાયી કૃતિ ૨૭ પ્રકરણોમાં વિસ્તરેલું જળતત્ત્વ વિશેનું એ અનોખું દીર્ઘકાવ્ય. હિન્દીના વિખ્યાત કવિ શ્રી કેદારનાથસિંહ એ કાવ્ય વિશે કહે છે : ‘મેરી जानकारी में यह पानी पर लिखी हुई शायद सबसे लंबी कविता है, अब तक की इसमें पानी की तरह ही एक सहप्रवाह है और दुर्लभ पठनीयता।’ તો ‘જળગીત’ના અંગ્રેજી અનુવાદ ‘Water Song’ના આમુખમાં જાણીતા સર્જક શ્રી યુ. આર. અનંતમૂર્તિ પ્રો. ગોપીની કવિતામાં વર્ણનાત્મક (narrative) અને કલ્પનાત્મક (imagist) તત્ત્વોના પડકાર રૂપ સંયોજનની નોંધ લે છે અને કહે છે.,

‘... the poem works for us both metaphorically and scientifically. The poet-talks to us, pleads with us, pleads with us, interprets the natural phenomenon to us.’ કવિ ગોપીનું આ ‘જળગીત’ ઠેર ઠેર પોંખાયું છે. અનેક ભાષાઓમાં એનો અનુવાદ થયો છે. કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં એ અભ્યાસક્રમમાં પણ ભણાવાય છે. વર્ષ ૨૦૦૯માં દિલ્હીના જ્ઞાન ભારતી પ્રકાશન દ્વારા કેવળ ‘જળગીત’ પરના જ લેખોનો એક સંગ્રહ ‘जल गीत : सृष्टि और दृष्टि’ પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે. એ દીર્ઘકાવ્યની થોડી પ્રારંભિક પંક્તિઓ વાંચીએ :

“આદિકાળના
કયા બ્રહ્મ-અંડને ભેદી
દડી પડ્યું આ પાણી !
કલ્પી પણ ના શકાય એવી
કઈ વિરાટ ધારાથી એનું -
છે આ નિત્ય પ્રયાણ !
કયા અગમ ઊંડાણેથી એ
વહન કરી લાવ્યું
આ આદિમ-ધ્વનિ !”

‘નાનીલુ’ નામનું નવતર કાવ્ય-સ્વરૂપ એ કવિ ગોપીનું તેલુગુ સાહિત્યને આગવું પ્રદાન. એ લઘુકાવ્યની પ્રેરણા એમને મળી સંતકવિ વેમના પાસેથી. જાપાનનું હાઇકુ પણ નજર સામે. આપણી પરંપરામાં ડાહ્યાના આંકડો વિકલાંક ગણાય અને ૨ કે ૪ના અંક શુક્રનવંતા એવા ખ્યાલે વિકસતા વિચારબીજ સાથે ચાર પંક્તિઓની રચના આ કાવ્ય-રૂપ માટે વિચારી. વર્ષ ૧૭ અક્ષરના બદ્ધ રૂપને સ્થાને ૨૦થી ૨૫ અક્ષરનું લવચીક માપ આપી અવકાશ રચ્યો. વધુ વિગતો માટે અહીં અવકાશ નથી, પણ કવિ ગોપીપ્રેરિત આ કાવ્ય-સ્વરૂપ તેલુગુમાં ઉમળકાભેર સ્વીકારાયું. છેલ્લાં ૧૮ વર્ષોમાં ૧૦૦થી વધુ કવિઓએ ‘નાનીલુ’ લખ્યાં અને એનાં ૩૦૦થી વધુ પ્રકાશનો થયાં.

૨૦૦૮માં તો એની દશાબ્દી પણ ઊજવાઈ. એન. ગોપીના ૧૯૯૮ અને ૨૦૦૨ - એમ બે નાનીલુ-સંગ્રહ પ્રકાશિત થયા. ગુજરાતીમાં કવિ ઉર્વીશ વસાવડાએ ‘નાનીલુ’ નામે જ એન. ગોપીનાં આ લઘુકાવ્યોનો અનુવાદ આપ્યો. (પ્ર. મીડિયા પબ્લિકેશન). એમાંથી સુંદર કલ્પન આપતું એક નાનીલુ વાંચીએ :

તળાવના પાણીમાં
છાંટે છાંટે એક અલાયદું ફૂલ
હે વરસાદ સલામ
તારી સખાવતને !

વર્ષ ૨૦૦૮માં કવિના મિત્રોએ કવિની ષષ્ટિપૂર્તિ પણ અનોખી રીતે ઊજવી. એમના વિવિધ કાવ્યસંગ્રહોના અનુવાદકો પાસેથી તેલુગુ, હિન્દી અને અંગ્રેજીમાં લેખો મેળવી ત્રણ ભાષામાં એક પુસ્તક પ્રકાશિત કર્યું - ‘Gopi’s Poetry - Experience of Translators’. કવિ પ્રત્યેનો એમના પ્રદેશના લોકોનો - કવિઓનો - મિત્રોનો આદર જ આ બધાંનો સૂચક છે.

વર્ષ ૨૦૦૧માં ભોપાલમાં કવિ સાથે મેળાપ થયો ત્યારથી યોગાનુયોગ એમની સાથે અંતરંગ નાતો બંધાયો છે. અહીં મેં મુખ્યત્વે કવિ એન. ગોપીના સર્જક-વ્યક્તિત્વનો આછો પરિચય આપવા પ્રયાસ કર્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ૨૯મા જ્ઞાનસત્રમાં કવિ અતિથિ રૂપે આવી રહ્યા છે. આપણે એમને ઉમળકાથી આવકારીએ.

સંદર્ભ :

૧. ‘Voices on the Wing’ (Telugu Free Verse 1985-95)
Edited, Compiled and Translated by Dr. V. B. Rama Rao (2000)
૨. ‘Gopi’s Poetry - Experience of Translators’
Editor : Prof. S. V. Satyanarayana (2009)
૩. ‘Water Song’ - N. Gopi, Tr. M. Sridhar and Alladi Uma (2005)
૪. ‘एकोत्तर शति’ (૨૦વીં શતી કી ૧૦૧ તેલુગુ કવિતાઓં કા હિન્દી અનુવાદ) - ડૉ. વિજયરાઘવ રેડ્ડી (૨૦૦૬)
૫. ‘समय को सोने नहीं दूँगा’ - પ્રો. એન. ગોપિ, અનુવાદ : આર. શાંતા સુંદરી (૨૦૦૬)
૬. ‘गोपि की कविता’ - સંપાદક : આર. શાંતા સુંદરી (૨૦૦૬)
૭. ‘जलगीत : सृष्टि और दृष्टि’ - સં. ડૉ. ટી. વી. કદ્દીપની (૨૦૦૯)

તેલુગુ-ગુજરાતીનું આદાન-પ્રદાન

■ એન. ગોપી, અનુવાદ : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

આરંભમાં જ સુવિખ્યાત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત જ્ઞાનસત્રમાં મને અતિથિ તરીકે નિમંત્રિત કર્યો તેનો હું આભાર વ્યક્ત કરવા ઇચ્છું છું. મને લાગે છે ગોદાવરી નદી નર્મદા અને સાબરમતીમાં વહી રહી છે. મને લાગે છે અત્યારે બંગાળના અખાતની લહેરો અરબી સમુદ્ર સાથે વાર્તાલાપ કરી રહી છે.

આપ સહુ જાણો છો કે તેલુગુ દક્ષિણ ભારતની ભાષા છે. તે દ્રવિડ ભાષાકુળ સાથે જોડાયેલી છે. તમિલ, તેલુગુ, કન્નડ અને મલયાલમ આધુનિક દ્રવિડ ભાષા છે. તમિલ પછી તરત માત્ર તેલુગુ છે. હું કહેવા માગું છું કે જેવી રીતે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય બૉમ્બે પ્રેસિડન્સીની છાયામાં વિકસિત થયું, એમ જ તેલુગુ સાહિત્ય પણ મદ્રાસ પ્રેસિડન્સીની છાયામાં વિકસિત થયું. એ દિવસો હતા જ્યારે સમુદ્રકાંઠાના જિલ્લાના તેલુગુ લોકો મદ્રાસ પ્રેસિડન્સીના શાસનના તાબામાં હતા. તેલંગણા જિલ્લો નિઝામ શાસનના તાબામાં હતો ત્યારથી તે સહજ સંસ્કાર અને શિક્ષણમાં પછાત રહ્યો હતો. આપ સહુ જાણો છો કે હમણાં જ તેલુગુ રાજ્ય આંધ્રપ્રદેશ અને તેલંગણામાં વિભાજિત થયો છે. વ્યક્તિગત રીતે હું તેલંગણાનો છું.

મને આધુનિક તેલુગુ સાહિત્યનું દર્શન કરાવવું ગમશે. બે પ્રભાવશાળી સર્જક છે તેનું તેલુગુ સાહિત્ય ઋણી છે. પહેલા છે વીરેસલિંગમ (૧૮૮૮-૧૯૧૯) અને બીજા છે ગુરાજાદા અપ્પારાવ (૧૯૬૧-૧૯૧૫). આ બંનેની તુલના તમારા પોતાના નંદશંકર મહેતા, જેમણે પહેલી નવલકથા (૧૯૬૬) લખી હતી અને નરસિંહરાવ દિવેટ્ટિયા, જેમણે ‘કુસુમમાળા’ લખી હતી – સાથે થાય. ‘રાજશેખર ચરિત્રમ્’ નામક પહેલી તેલુગુ નવલકથા વીરેસલિંગમે ૧૮૨૮માં પ્રકાશિત કરી હતી. હું કહેવા ઇચ્છું છું કે ગુજરાતી નવલકથા તેલુગુ નવલકથાથી આગળ છે. તેલુગુની બીજી પ્રતિભા ગુરાજાદા અપ્પારાવ. સંભવતઃ તેમની તુલના, તેમની સામાજિક નિસબત અને દેશભક્તિના સંદર્ભે દલપતરામ-નર્મદની સાથે કરી શકાય છે. અપ્પારાવ કહે છે, હું ટાંકું છું –

A country is not clod of earth

A country is people, pulsating and - free

આ પંક્તિઓ તેલુગુ પ્રજા માટે વિશિષ્ટ સૂત્ર થઈ ગઈ છે.

એ બતાવવું થોડું નિરાશાજનક છે કે અન્ય ભાષાઓની તુલનામાં ગુજરાતી અને તેલુગુ વચ્ચે આદાન-પ્રદાન થોડું ઓછું થયું છે. તેમ છતાં હું જે માહિતી મેળવી શક્યો છું તે આ મુજબ છે. આ ધારામાં તેલુગુ કવિ કુદુર્થિ (મેમ મનુશુલમ્)ના કાવ્યનો અનુવાદ ડૉ. રઘુવીર ચૌધરીએ ગુજરાતીમાં કર્યો છે. અને થોડા શબ્દોમાં કવિનો પરિચય કરાવ્યો છે. આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે ડૉ. રઘુવીર ચૌધરી તાજેતરમાં જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી વિભૂષિત થયા છે. એક અન્ય પુસ્તક ‘કાવ્યવિશ્વ’માં જ્યાં મહેતાએ વીસમી સદીના બે પ્રમુખ તેલુગુ કવિ દેવુપલ્લી ક્ષિખાશાસ્ત્રી અને શ્રી શ્રીનો પરિચય કરાવ્યો છે. એ જ રીતે ‘કવયિત્રી વિશ્વ’માં લગભગ દસ સમકાલીન તેલુગુ સ્ત્રી-કવિની કવિતા અનૂદિત થઈ છે. ‘કાવ્યવિશ્વ’ અને ‘કવયિત્રી વિશ્વ’ના સંપાદક સુરેશ દલાલ છે. ‘કવિતા’ અને ‘કવિલોક’ સામયિક દ્વારા પણ તેલુગુ કવિઓનાં કાવ્યોના થોડા અનુવાદ પ્રાપ્ત થાય છે. ટૂંકી વાર્તાના સંદર્ભે, પુરનામ સુબ્રહ્માણ્ય શર્મા અને વાકાતિ પાંડુરંગરાવ દ્વારા સંપાદિત ૨૭ તેલુગુ વાર્તાના સંગ્રહની ટૂંકી વાર્તા ગુજરાતીમાં કુન્દનિકા કાપડિયાએ અનૂદિત કરી છે.

જ્યાં સુધી તેલુગુ નવલકથાનો સંબંધ છે, હું બે પુસ્તકથી પરિચિત છું. એક છે વિશ્વનાથ સત્યનારાયણ, જેઓ પણ જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારવિજેતા છે, લિખિત વેચી પાડાગુલ, એ પહેલાં હિન્દીમાં, અન્ય કોઈ નહીં આપણા વડાપ્રધાન પી. વી. નરસિંહ રાવે, અનૂદિત કરી છે અને ત્યાર બાદ બે પ્રોફેસર ચન્દ્રકાન્ત મહેતા અને મહેન્દ્ર હિન્દીમાંથી ગુજરાતીમાં લાવ્યા. બીજી નવલકથા રંગાનાયકમ્માની પેકાયેદાલુ જે ગુજરાતીમાં ભારતી વૈદ્ય દ્વારા ‘તાસમહેલ’ નામથી પ્રકાશિત થયેલ છે. મારી પાસે નવીન માહિતી છે કે નવનીત મદ્રાસીએ તેલુગુમાંથી ૯ નવલકથા અને એક ટૂંકીવાર્તાના સંગ્રહનો સીધો અનુવાદ ૧૯૬૭-૨૦૦૧ દરમિયાન કર્યો છે.

હું અહીં આદરણીય શ્રોતાઓને કહેતા આનંદ પામું છું કે મારા દીર્ઘકાવ્ય ‘જલગીતમ્’ ગુજરાતીના વિખ્યાત કવિ રમણીક સોમેશ્વરે ‘જલગીત’ નામથી અનૂદિત કર્યું છે. તે પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત થયા પહેલાં ગુજરાતી વાચકોને સુપરિચિત થઈ ગયું કારણ કે તેમણે કાવ્યના ૨૭ ખંડ નિયમિત રૂપે ગુજરાતી સામયિકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. હું વિશેષ ખુશ થયો કે આ અનુવાદ ૨૦૦૮નો સાહિત્ય અકાદમી એવોર્ડવિજેતા થયો.

હું અહીં વિરામ લઉં છું અને મારો કવિ રમણીક સોમેશ્વરની સાથે જે સંબંધ તે આપ સહુ સાથે વહેંચીશ. ૨૦૦૧માં અમે બંને અચાનક મળ્યા. એ વર્ષે ૧૮

જાન્યુઆરીના દિવસે ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો દ્વારા ભોપાલમાં સર્વભાષા કવિસંમેલનનું આયોજન થયું હતું. હું તેલુગુનું પ્રતિનિધિત્વ કરી રહ્યો હતો અને તેઓ ગુજરાતીનું પહેલી મુલાકાતે જ મિત્રતા થઈ. ૧૫ જાન્યુઆરીએ પહેલી વાર મળ્યા હતા. ૨૫ જાન્યુઆરીએ એમણે ભોપાલ છોડ્યું. ૨૬ જાન્યુઆરી જેવી રીતે આપણને યાદ છે કચ્છમાં ભયાવહ ભૂકંપ થયો હતો. એ કરુણાન્તિકા પણ અમને નજીક લાવી. અને એનું પરિણામ મારા ‘જલગીતમ્’ કાવ્યનો અનુવાદ. એ પ્રચલિત તથ્ય છે કે અનુવાદનું પરિણામ મુખ્યત્વે સાંસ્કૃતિક રૂપે અર્થનું નુકસાન થાય છે. સવિશેષ તેમણે કાવ્ય સીધું તેલુગુમાંથી અનૂદિત નહોતું કર્યું, પરન્તુ હિન્દી અનુવાદથી કર્યું હતું. એટલે અમે બંનેએ વિચાર્યું કે અમારે નિષ્ણાત વિદ્વાનની સલાહ લેવી જોઈએ. સદ્ભાગ્યથી અમને એવી એક વ્યક્તિ મળી, પ્રો. કિશોરીલાલ વ્યાસ, તેલંગાણાના નિઝામાબાદમાં તેમનો જન્મ થયો હતો. એમની માતૃભાષા ગુજરાતી હતી. અને તેઓ ઓસમાનિયા યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર તરીકે કામ કરી રહ્યા છે. એટલું જ નહીં, તેઓ સુવિખ્યાત કવિ છે અને મારા સારા મિત્ર પણ. તેઓ અનુવાદથી સંતુષ્ટ થયા અને અમને આગળ વધવા કહ્યું હતું. અમે બંનેએ કચ્છ યુનિવર્સિટીમાં સાહિત્ય અકાદમી આયોજિત ‘કવિ-અનુવાદક’ કાર્યક્રમમાં અમારી ભાષામાં આ કાવ્યનો પાઠ કર્યો હતો. એ કાર્યક્રમમાં દિગ્ગજો ઉપસ્થિત રહ્યા હતા; જેવા કે સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીની સલાહકાર સમિતિના કન્વીનર ગુજરાતીના કવિ વિનોદ જોશી, કચ્છ યુનિવર્સિટીના વાઇસ ચાન્સેલર શશીરંજન યાદવ, વિવેચક ધીરેન્દ્ર મહેતા અને ગુજરાતી વિભાગનાં અધ્યક્ષ દર્શના ધોળકિયા, એ યાદગાર અનુભવ હતો. હું અહીં એક બીજી વાત કહેવા ઇચ્છું છું કે હું ખુશ છું, કેમ કે ‘જળગીતમ્’ કાવ્યને ‘ભારતીય સાહિત્ય’ના અભ્યાસક્રમમાં કચ્છ યુનિવર્સિટીએ દાખલ કર્યું છે.

પછી રમણીક સોમેશ્વરે મારા સાહિત્ય અકાદમી-પુરસ્કૃત કાવ્યસંગ્રહ ‘I will not let time stop’ (2010)નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો. આ પુસ્તક ૨૩ ભાષાઓમાં અનુવાદિત થયું છે. અને સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત થયું. હું ગુજરાતી વાચકો સમક્ષ મને પ્રસ્તુત કરવા બદલ રમણીક સોમેશ્વરનો આભારી છું.

અત્યારે એક અન્ય વ્યક્તિને હું યાદ કરવા ઇચ્છું છું. ડૉ. ઉર્વીશ વસાવડા. વ્યવસાયથી તેઓ Radiologist છે, પરન્તુ પોતાની રુચિથી કવિ છે. તેમણે મારા કાવ્ય ‘નાનીલુ’નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો છે. ખરેખર તે વખતે હું તેમને ઓળખતો નહોતો. પરન્તુ ઇન્ટરનેટ દ્વારા તેઓ મારા કાવ્યના પરિચયમાં આવ્યા અને તરત જ તેમણે અનુવાદ કર્યો, તેથી હું ખૂબ રાજી થયો છું. ‘નાનીલુ’ના વિશે થોડા શબ્દો ઉચિત ગણાશે. મેં આ ચોક્કસ સ્વરૂપ લગભગ વીસ વર્ષ પહેલીમ સૃષ્ટિત કર્યું હતું. આ

નાનું કાવ્ય નથી, આ હાઈકુ નથી. આ મારી તેલુગુ ભાષાને ખૂબ યોગ્ય છે.

આમાં ચાર પંક્તિ છે. પહેલી બે પંક્તિ એક એકમ છે, બીજું એકમ અથવા તો સાતત્ય, અથવા સહાયક, અથવા પહેલી પંક્તિની ટિપ્પણી છે. તેનો અર્થ છે કે Punch-પંચ-લાઈન બીજા એકમમાં આવે છે. આ કવિની કલ્પનાનો hallmark હોલમાર્ક - છે. શબ્દની સંખ્યા વીસ-પચ્ચીસની વચ્ચેની રહેશે. ભીતરની અનુભૂતિ આ કાવ્યનો સુષુપ્ત ભાગ છે. સમકાલીન સાહિત્યક્ષેત્રે આ નવા સ્વરૂપની યોગ્ય કદર કરી છે. અનેક અગ્રજ, અનુજ અને નવોદિત કવિઓએ આ સ્વરૂપને ગ્રહણ કર્યું અને અત્યાર સુધીમાં તેલુગુમાં ૩૦૦થી વધુ 'નાનીલુ'ના સંગ્રહ પ્રકાશિત થયા છે. ખરેખર તેલુગુ વિવેચક મને 'નાનીલુ'ના પિતા, 'નાનીલુ'ના સર્જનહારના રૂપે સંબોધિત કરે છે. હું થોડા 'નાનીલુ' કહેવાનું પસંદ કરીશ.

૧. The right hand unburned
at cremation Reason ?

It holds the pen

૨. Griev not for the
broken earthen pot

The earth is preparing

To Shope a new

૩. Langhoge is
A drawing room parrot
Dialect ?

The kitchen flavour.

૧. જમણો હાથ ચિતામાં ના સળગ્યો
કારણ ?

એણે પેન પકડી છે.

૨. ફૂટેલા માટીના ઘડાને
દાટશો નહીં

પૃથ્વી નવા આકારની

તૈયારી કરી રહી છે.

૩. ભાષા
ડ્રોઈંગ રૂમનો પોપટ
ને બોલી ?

રસોડાની ખુશબો.

આજે હું તમારી સમક્ષ માત્ર એક જ તેલુગુ કવિ છું, જેનાં ત્રણ પુસ્તક તમારી ભાષામાં અનૂદિત થયાં છે.

હવે ગુજરાતીમાંથી તેલુગુ ભાષામાં થયેલાં કામને યાદ કરીએ. થોડાં ગુજરાતી કાવ્યો અહીંથી તેલુગુમાં અનુવાદિત થયાં અને ત્યાં પણ થયાં. મેં રમણીક સોમેશ્વરનાં થોડાં કાવ્યો તેલુગુમાં અનૂદિત કર્યાં છે. નવલકથામાં, પન્નાલાલ પટેલની નવલકથા 'માનવીની ભવાઈ' વેમુચી અંજનેય શર્માએ તેલુગુ ભાષામાં અનુવાદિત કરી છે. તેઓ હિન્દીના વિદ્વાન છે. એમણે ગુજરાતી શબ્દોની વિગતવાર નોંધ ભાષાન્તરમાં કરી છે. આપ સહુ જાણો છો કે આ નવલકથાને જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર મળ્યો છે. તેલુગુ નવલકથાનું નામ છે 'જીવિતમેં ઓ નાટકમ્' અને નેશનલ બુક ટ્રસ્ટે તેને પ્રકાશિત કરી છે. એ. એમ. રાફેલ - સંપાદિત 'ગુજરાતી એકાંકી'નો તેલુગુમાં 'ગુજરાતી એકાંકીકાલુ' નામથી

દોનેપુડી રાજારાવે અનુવાદ કર્યો હતો. એક અન્ય ગુજરાતી પુસ્તક, યશવંત શુક્લ અને અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ-સંપાદિત ટૂંકી વાર્તાસંગ્રહ ટી. વૈકટચલમ્ દ્વારા તેલુગુમાં 'કથાભારતી' - 'ગુજરાતી કથાલુ' નામથી આવ્યું.

પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી નારીવાદી લેખિકા કુન્દનિકા કાપડિયા-વિખિત નવલકથા 'સાત પગલાં આકાશમાં', આપ સારી રીતે જાણો છો, નંદિતા મહેતાએ હિન્દીમાં અનુવાદિત કરી હતી અને હિન્દી આવૃત્તિમાંથી વૈકટ રેડી તેલુગુમાં 'વિમુક્તિ' શીર્ષકથી લાવ્યા.

હું અહીં ભારતપૂર્વક કહેવા ઇચ્છું છું કે સાહિત્ય અકાદેમી અને નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ વગર ગુજરાતી-તેલુગુ સાહિત્યનું આદાન-પ્રદાન શક્ય ન બન્યું હોત. અને તેથી હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું. ભારત જેવા બહુભાષી દેશમાં, આ બે સંસ્થાઓ બધી સમસ્યા દૂર કરીને વિવિધ સાહિત્યને સાથે લાવવામાં સફળ થઈ છે. અત્યારે એ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે હિન્દી ભાષાએ અનુવાદ કરવામાં સેતુનું મોટું કામ કર્યું છે.

હું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને એની સાહિત્યસેવા માટે હૃદયથી અભિનંદન આપવા ઇચ્છું છું. ૨૦૦૭માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ દ્વારા પ્રકાશિત 'Beyond the Beaten Track' પુસ્તક એક અસાધારણ પ્રયત્ન છે. આ પુસ્તક એક, Path-maker - કેડી કંડારનાર છે જેનું બધી ભાષાઓએ અનુકરણ કરવું જોઈએ અને અન્ય ઉલ્લેખનીય સમકાલીન ગુજરાતી કવિતાના અનુવાદનું પુસ્તક છે : 'Breath Becoming a word : Contemporary poetry in Gujarati Translation (2010) જે દિલીપ ઝવેરીએ સંપાદિત કર્યું છે અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમીએ પ્રકાશિત કર્યું છે. હું સ્વયં આ પુસ્તકમાંથી થોડાં કાવ્યો તેલુગુમાં અનૂદિત કરવાનો વિચાર કરી રહ્યો છું. મને લાગે છે કે આ પરિષદ ફરીથી પ્રયત્ન કરે અને ગુજરાતી અને અન્ય ભાષાઓના આદાન-પ્રદાનની નવી વીથિ Create કરે. આ એક રસ્તો તમારી ભાષાની મહાનતાને રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક સ્તર પર પ્રસારશે. આ જ આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રીય અખંડતાના પોષણને સહાય કરશે.

સૌને ગમે તેવી એક છોકરી : નામે લાવણ્ય | શ્રદ્ધા ત્રિવેદી

મારું નામ લાવણ્ય : લે. ગિરીશ ભટ્ટ, દર્શિતા પ્રકાશન, મહેસાણા, પ્ર. આ.
જુલાઈ ૨૦૧૩, પૃ. ૭૨, કિંમત રૂ. ૭૦/-]

‘મારું નામ લાવણ્ય’ (૨૦૧૩) એ શ્રી ગિરીશ ભટ્ટની એક જ બાળપાત્રને કેન્દ્રમાં રાખી લખાયેલી બાળનવલ કહી શકાય એ પ્રકારની અનેક પ્રસંગોને સાંકળતી લાંબી બાળવાર્તા છે. આત્મકથાત્મક ઢબે લખાઈ છે. શરૂઆત જ બાળમાનસને વ્યક્ત કરે તેવી છે : “આમ તો તમે મને ન ઓળખો. ચાલો, હું તમને મારી ઓળખાણ કરાવું. મારું નામ લાવણ્ય. મારું આ સરસ સરસ નામ મારા પપ્પાએ પાડ્યું છે. સરસ છે ને ? મને તો ખૂબ ગમે છે.” આઠ વર્ષની આ લાવણ્ય મોટી બહેન છે. ઋત્વી નામે એક વ્હાલી મીઠી તેને નાની બહેન છે. લાવણ્ય ભલે ને આઠ વર્ષની હોય પણ તે એક વાત સરસ રીતે સમજે છે. તે કહે છે મારી નાની બહેન સૌથી નાની છે તેથી ‘બેનબા આ સ્થિતિનો બહુ ગેરલાભ લે છે.’ લેખકે ઘરના માહોલની વાસ્તવિકતાને અહીં એવી સરસ રીતે વ્યક્ત કરી છે કે તેમના નિરીક્ષણ માટે આનંદ થાય. ઘરનું સૌથી નાનું બાળક હંમેશાં ફાયદો લેતું હોય છે. કામમાં છેલ્લે અને લાભ લેવામાં પહેલે.

લાવણ્યની આ કથા એક કૌટુંબિક, સામાજિક, શૈક્ષણિક અને વાસ્તવિક કથા છે. બીજા ધોરણમાં ભણતી લાવણ્ય કહે છે કે, ‘મારી મમ્મી મને નિયમિત ભણાવે છે... તે મને હસતાં-હસતાં ભણાવી દે... એવું સરસ ભણાવે કે હાલરડું સાંભળતાં હોઈએ એમ લાગે.’ લાવણ્ય પોતાની મમ્મી, શિક્ષકો, શાળાનો એવી સરસ રીતે પરિચય કરાવે છે કે આપણને ગિજુભાઈનું ‘દિવાસ્વપ્ન’ વાદ આવી જાય. આવા શિક્ષકો-શાળાઓ સમાજમાં નથી એમ નથી, પણ ઓછાં છે. પોતાનાથી શરૂ કરી લાવણ્ય, પછીથી ઘરના સભ્યો સાથે આપણો પરિચય કરાવે છે. વળી તેનાં ઘરમાં માત્ર તેનાં માતાપિતા જ નથી (આજે વિભક્ત કુટુંબમાં હોય છે તેમ); તેનાં દાદા-દાદી છે ને કાકા-કાકી પણ છે. બધાં જ વહેલા ઊઠી જાય, એક ઋત્વી સિવાય. લાવણ્યને એક ટેવ છે જે બધાં બાળકોએ પાડવા જેવી છે ને તે સવારે છાપામાં એક નજર ફેરવી લેવી. ને વળી દાદાજી તો તેના હંમેશ માટેના એક આદર્શ શિક્ષકના રૂપમાં તેની સાથે

છે જ. બાળકના શરૂનાં દસ વર્ષ ઘડતર માટે ખૂબ મહત્ત્વનાં છે. તેથી જ વંદના ટીચર જેવાં શિક્ષક કહે છે કે બધાંએ ભણવું જોઈએ. નહીં તો સારા નાગરિકો કેવી રીતે તૈયાર થાય ? બધાંને સરખો હક મળવો જોઈએ. એ સંસ્કારનાં બીજ, જીવનમૂલ્યનાં બીજ અહીં અનાયાસે રોપાઈ ગયાં છે. આ રીતે લેખકે બાળઘડતરની પ્રક્રિયા સરસ રીતે ચીંધી બતાવી છે.

આપણને ખબર છે કે આધુનિક વીજ-ઉપકરણો વચ્ચે ઊછરતું આજનું બાળક આપણા કરતાં અનેક રીતે વધુ સતર્ક અને સક્ષમ છે. જુઓને અહીં ઋત્વી માંદી પડે છે ત્યારે ઘરમાં લાવણ્ય સિવાય કોઈ હોતું નથી. તો લાવણ્ય ડૉક્ટરને ફોન કરે છે. ડૉક્ટર આવે છે ને ઋત્વીની દવા થવા માંડે છે. એટલું જ નહીં, ઘરમાં મદદ માટે રહેતાં સરોજબહેનનો દીકરો પણ માંદો હતો. તે તો તેના ઘેર હતો. ઋત્વીને જોઈ સરોજબહેન પણ દીકરાને યાદ કરી રડે છે. તો લાવણ્ય કાકીને કહે છે ને એ રીતે તેમને તેમના માંદા દીકરા પાસે ઘેર મોકલાવી દે છે. બીરબલની વાર્તામાં આવે છે તેમ બાળકો રેતીનો ઢગ બનાવી હાથીને સીધો મહેલના ઝરૂખામાં પહોંચાડી દે છે તેમ તેઓ ઘરમાં વડીલો ન હોય તોપણ જે કરવા જેવું હોય, જે જરૂરી હોય તે કરી જ દે છે. તેથી જ તો બાળકોને નાનાં છે ગણી હાંસિયામાં ન રાખવાં.

કોઈ વાર લાગે કે લેખકે લાવણ્ય નિમિત્તે કુટુંબ અને સમાજજીવનના અનેક પાઠો આપણને ભણાવ્યા છે. આજે જેમ સાયન્સ ફિક્શનની બાબતને પ્રાધાન્ય આપી આપણે માત્ર વૈજ્ઞાનિક કથાઓને જ મહત્ત્વ આપ્યા કરીશું તો તે એકપક્ષી વિકાસ હશે. જ્ઞાન સાથે ભાવના, ફરજ, કર્તવ્ય આ બધાંનો પણ એટલો જ ખ્યાલ રાખવો પડશે. ને તેથી જ જ્યારે લાવણ્ય એમ કહે કે, “આપણે કાંઈ પિંજરામાં પુરાયેલાં પક્ષી નથી. આપણે સ્વતંત્ર છીએ. આપણને ઘણા અધિકારો છે.” ત્યારે નવાઈ પામવાની જરૂર નથી. પણ આપણે હવે બાળકોને આમ વિચારતા કરવાની જરૂર છે તે સમજવાનું છે. જ્ઞાતિભેદ, જાતિભેદ (જેન્ડર) વગેરેમાંથી બાળકને બહાર કાઢી, ‘સર્વ ધર્મ સમભાવ’ની સાથે ‘સર્વ ધર્મ મમભાવ’ની વાત આવી વાર્તાઓ દ્વારા બહુ સહજતાથી આપવી જરૂરી છે. લાવણ્ય એક સારી-સજ્જ નાગરિક બને, વ્યક્તિ બને તે માટે લેખકે તેના અનેક પાસાને ઉજાગર કર્યાં છે. તેને વાંચવું ગમે, તે કવિતા પણ બનાવે. લાવણ્યની શાળામાં અનેક પર્વો ઊજવાય ને એ નિમિત્તે માહિતી વાર્તામાં વણાતી જાય. અરે ! લાવણ્ય આપણને ‘કહેવતોની દુનિયા’માં પણ લઈ જાય. આમ અહીં લાવણ્ય નિમિત્તે લેખકે બાળકના સંદર્ભે સમજાવ્યું છે કે જે બાળક તેનાં કુટુંબીજનો, તેના મિત્રો તથા શિક્ષકોનો સ્નેહ, જે તેની આસપાસનું વાસ્તવિક વિશ્વ છે, જેના થકી તે ખીલે છે, વિકસે છે ને ખુશહાલ રહી સૌનો પ્રેમ પામે છે તે બાળક

કાલનો સારો નાગરિક બને એમાં નવાઈ નથી. એટલે કે સારા સમાજનું નિર્માણ કરવું હશે તો સારા નાગરિક બનાવવા પડશે. ને સારા નાગરિક બનાવવા માટે બાળકના પ્રારંભનાં આઠ-દસ વર્ષ સુધીના સમયગાળાને આ રીતે પ્રેમથી, સમજણથી, જ્ઞાનથી, આનંદથી ભરપૂર રીતે તે પસાર કરી શકે તેવો માહોલ વડીલોએ રાખવો પડશે. બસ ! પછી કશું કરવાનું રહેશે નહીં. આજનાં બાળકો આવતી કાલે સ્વસ્થ વ્યક્તિ તરીકે આપણી સમક્ષ આવશે.

‘લાવણ્ય’ નામની એક આઠ વરસની આ દીકરી ઘણું શીખે છે ને શીખવે છે. સરસતા અને સહજતા – અહીં ભરપૂર છે. આ કૃતિમાં લેખકે લાવણ્યનાં માતાપિતાને સંતાનોમાં બે દીકરીઓ દર્શાવી છે તે પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી બાબત છે. આવી સુંદર, રમતિયાળ ભાષામાં, હળવાશથી જીવનમૂલ્યોના પાઠ ભણાવનાર લાવણ્યને અને તેના સર્જકને ખૂબ ખૂબ અભિનંદન !

ગુજરાતી બાળ-સાહિત્યમાં એક નવો પ્રયોગ :

બાલરહસ્યકથાઓ | નટવર પટેલ

[‘બાલરહસ્યકથાઓ (ભાગ ૧થી ૪)’ : યશવન્ત મહેતા, ગૂર્જર, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ, ૨૦૧૩, સેટની કિંમત : રૂ. ૧૨૦/- કુલપૃષ્ઠ : ૪૮x૪=૧૯૨]

જાણીતા બાળસાહિત્યકાર શ્રી યશવન્ત મહેતા તરફથી બાળકોને મજા પડે તેવી, પ્રથમ વાચને જ બાળકોને સમજાય તેવી અને ઉકેલ શોધવા મગજની કસરત કરાવે તેવી ચારેય ભાગમાં થઈ કુલ ૨૬ બાલરહસ્યકથાઓ મળે છે. આમ તો ડિટેક્ટિવ કે રહસ્યકથાઓ મોટેરાંઓ માટે લખાતો સાહિત્યપ્રકાર છે. બાળકો માટે એને કઈ રીતે પ્રયોજી શકાય તે રહસ્ય આ બાળરહસ્યકથાઓ વાંચતા સર્જકને પણ સમજાઈ જશે.

કોઈ પણ લેખક સળંગ રહસ્યકથાઓ લખે છે ત્યારે બે-ત્રણ પાત્રો એવાં સર્જે છે, જે દરેક વાર્તામાં હોય જ. એ રીતે અહીં પણ ઇન્સ્પેક્ટર કુમાર અને તેના મિત્ર જમાદાર હુસેનખાં-એવાં બે પાત્રો છે. આ બંને કોઈનો ફોન આવતાં કે ખબર મળતાં જ ઘટનાસ્થળે દોડી જાય છે ને પછી એ ઘટના કેમ બની, કોણ ગુનેગાર છે, એનો ભેદ ઉકેલી સૌ વાચકોને મજા કરાવે છે. આ કથાઓ એ સમયની છે, જ્યારે મોબાઇલ ફોન પ્રચલિત ન હતી.

મોટેરાંઓ માટેની રહસ્યકથાઓમાં જે વિષયવસ્તુ આવે તે અને બાળકો માટેની કથાઓમાં જે આવે તેનો ભેદ લેખકે ખાસ સાચવ્યો છે. અહીં લેખકે બાળકો માટેના

સાવ સામાન્ય રોજિંદા જીવનમાં બનતા પ્રસંગો નિરૂપ્યા છે, એમાં રહસ્ય ગૂંથ્યું છે ને અંતે એનો યોગ્ય ઉકેલ આપ્યો છે. દરેક કથા પૂર્ણ કરતાં પહેલાં, તેનું રહસ્ય ખૂલે તે અગાઉ લેખક અટકે છે અને બાળદોસ્તોને પૂછે છે કે – “આમ કેમ થયું ? આ ત્રણમાં ચોર કોણ હશે ? ઉકેલ ન જડે તો હવે વાંચો આગળ...” આમ કહી લેખક બાળવાચકોને કલ્પના કરવાની તક પૂરી પાડે છે. તેઓ બાળવાચકોનાં બુદ્ધિ-મનને કસોટીની સરાણે ચઢાવે છે. આમ આ વાર્તાઓ બાળકોનાં બુદ્ધિ-મનનું પણ યોગ્ય ઘડતર કરે છે, જે કામ શાળામાં ભણતાં ગણિત કે વિજ્ઞાનના કોયડા ઉકેલતાં કરવાનું હોય છે.

અહીં માત્ર ચોરી કે લૂંટફાટની કથાઓ નથી, અન્ય પ્રસંગો આધારિત કથાઓ પણ છે, જેવી કે ચૂંટણીમાં ચૂંટાયેલ શાળાના પ્રતિનિધિનું અપહરણ થાય છે, તેનીય કથા છે. તો વળી, પગના જોડામાં સ્પ્રિંગ ગોઠવી ઊડવાનો પ્રયોગ કરતા ઊડતા રાક્ષસનીય કથા છે. ‘અમિતાભ ક્યાં ગયો ?’ વાર્તામાં અપહરણ પામેલ અમિતાભની ચિઠ્ઠી પરથી ઈન્સ્પેક્ટર કુમાર એને શોધી કાઢે છે, જેમાં ‘પાંચનો આંકડો ભુલાય નહિ’ વાક્ય દ્વારા અમિતાભને ગુંડાઓએ ક્યાં સંતાડ્યો છે તે કુમારને સમજાઈ જાય છે. ‘બનાવટી સિક્કા’માં ગણિત-વિજ્ઞાન પણ રહેલું છે. આ કથા કદાચ કોઈ બાળવાચકને ઝટ ન સમજાય એવું પણ બને છતાં વડીલ કે શિક્ષક સમજ પાડે ત્યારે નવું જ્ઞાન પણ પામે, એવું પણ બને. સ્કાઉટ દળમાં થતી ચોરીનીય વાત લેખકે અહીં સરસ રીતે કરી છે. એક વાર્તાનું રહસ્ય તો લેખક ચિત્ર જોઈને બાળવાચકોને ઉકેલવાને કહે છે. આમ અહીં વિવિધ કૌશલ્યોથી રહસ્યોદ્ઘાટન થાય છે, જે બાળવાચકોને અદ્ભુત રસનો અનુભવ કરાવે છે.

આ વાર્તાઓ બાળવાચકો ઉપરાંત કિશોર વાચકોનેય વાંચવી ગમે એવી રહસ્યપ્રધાન છે. બાળરહસ્યકથાઓ હોવાથી લેખકે અહીં શૈલી સરળ રાખી છે. એનો ઘાટ, રજૂઆતશૈલી વગેરે પણ જુદાં પડે છે; ને પડવાં જોઈએ, નહિતર એ રહસ્યકથા ન બની શકે.

રહસ્યકથા એ માત્ર રહસ્યકથા જ બની રહેવી જોઈએ કે પછી એમાં માનવતા, ઉદારતા, સહાનુભૂતિ જેવા ઉમદા ગુણોનીય વાત કરવી જોઈએ ? ‘દિવાળીનો દીવાચોર’ વાર્તામાં દીવાનો ચોર તો જડી જાય છે, તે પછીય વાર્તા લંબાય છે. લેખકે અહીં ચોર તરીકે પકડાયેલ રાજુ કે જે બહુ ગરીબ છે, તે અન્ય બાળકોની સાથે આનંદથી દિવાળી ઉજવી શકે એ માટે સોસાયટીના ધનિક બાળકો પાસેથી વિવિધ ચીજો એને અપાવે છે. આમ આ વાર્તા માત્ર રહસ્યકથા ન રહેતાં માનવતાનીય કથા બની રહે છે. બાળસાહિત્યનું એક કામ બાળકોમાં આડકતરી રીતે સંસ્કારોનું પણ

સિંચન કરવાનું છે, જે આ વાર્તામાં જળવાય છે.

ક્યારેક લેખક વાર્તામાં જરૂરી ન હોય એવાં વર્ણનો પણ કરે છે. એ વાક્યો કે ફકરા વાર્તામાં ન હોય તોપણ વાર્તા સરસ જ બની રહે તેમ છે. ‘ચોર કી દાઢી મેં...’ નામની વાર્તાનો આ ફકરો જુઓ :

માણસના દંભનો કોઈ સુમાર નથી. પૈસાદારોને પૈસાનું પ્રદર્શન કરવાની ભૂંડી આદત પડી ગઈ હોય છે. એટલે જ લોકો સમય જોવાના સાધનને આટલું મોંઘું બનાવી મૂકે છે ને ! પણ ખરું પૂછો તો, ઘણાં લોકોને મન ઘડિયાળ એક સમય-ચંત્ર નથી, એમને મન તો એક ઘરેણું છે. પોતાની મોટાઈનું પ્રદર્શન કરવાનો ઠાઠ છે.”

આ ઉપરાંત પણ કોઈ કોઈ વાર્તામાં લેખક આવી કણિકાઓ મૂકતા જોવા મળે છે. જેમ કે :

‘ગામ હોય ત્યાં બધાં ગાંડા માણસ નથી વસતાં. થોડાં ડાહ્યાં માનવી પણ નીકળી આવે.’

(‘જોગીનો ભેદ’)

અહીં અભાનપણે કે સભાનપણે લેખકે હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાના સંસ્કારો બાળકોમાં નાનપણથી દઢ થાય તે હેતુસર બે મુખ્ય પાત્રો : ઇન્સ્પેક્ટર કુમાર અને હુસેનખાં, એક હિંદુ – એક મુસ્લિમ પસંદ કર્યાં છે. આ વાર્તાઓ વાંચતાં આ બંનેની મૈત્રીની સીધી અસર બાળમાનસ પર સારી છાપ છોડી જાય છે. આવો પ્રયોગ અન્ય એક બાળસાહિત્યકાર જીવરામ જોષીએ પણ ‘મિયાં ફૂસકી અને તભા ભટ્ટ’માં કર્યો છે.

આ પ્રકારની રહસ્યકથાઓ અંગ્રેજી કે અન્ય સાહિત્યમાં જોવા મળે છે. બાળસાહિત્યમાં આ પ્રકારની સુંદર બાળરહસ્યકથાઓ પ્રયોજી યશવન્તભાઈએ એક નવી કેડી પાડી છે. આ વાર્તાઓની બીજી એક ખૂબી એ છે કે કોયડાના ઉકેલની યાવી લેખકે વાર્તાની અંદર જ સમાવી દીધી છે. બુદ્ધિશાળી બાળકો તે પકડી શકે છે. આ પુસ્તકશ્રેણી સૌપ્રથમ ૧૯૭૪માં બહાર પડી હતી. ૨૦૧૩ની આ એની ચોથી આવૃત્તિ છે. આ શ્રેણીની કથાઓ બાળવાચકોને જ નહીં, પરંતુ શિક્ષકો તથા બાળસાહિત્યકારોનેય ગમશે એવી મને શ્રદ્ધા છે.

નખશિખ અભ્યાસી : વિનોદ અધ્વર્યુ

■ મનસુખ સલ્લા ■

વિનોદભાઈ અધ્વર્યુ (જન્મ ૨૪-૧-૧૯૨૭)નો પ્રથમ પરિચય ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં એમ.એ.ના અભ્યાસ (૧૯૬૫-૬૭) દરમિયાન થયો. તેઓ બી. ડી. આર્ટ્સ કોલેજમાં અધ્યાપક હતા, અમને પ્રેમાનંદનું પેપર ભણાવવા આવતા. સ્કૂટર પર આવે. મ. દે. મહાવિદ્યાલયના ઉપરના માળે વર્ગખંડ તેમના ભર્યા અવાજથી, વિચારસ્ફુર્તિગો અને સ્મરણમંજૂષાથી મધુર બની રહેતો. જે અધ્યાપકના વર્ગમાં કદી કંટાળો ન આવ્યો હોય તેમાં વિનોદભાઈ હતા. પ્રેમાનંદ વિશેના સંદર્ભો એમને જિહ્વાગ્રે હોય. મુઠ્ઠે એવી રીતે ખોલે કે પ્રેમાનંદ ઉપરાંત અનેક સર્જક-વિવેચક વાતમાં ગૂંથાઈ જાય, પ્રત્યક્ષ થાય. કોઈ પણ વાત માંડીને કહેવાની એમને ટેવ હતી. સ્મરણો કે સંદર્ભો એવી રીતે રજૂ કરે કે જાણે ગઈ કાલની ઘટના હોય. કશુંક પ્રતિપાદન કરવાનું હોય તો વાક્યમાં એમના આખા વ્યક્તિત્વનો ભાર મુકાયેલો અનુભવાય. યશમાંમાંથી ચમકતી આંખો આપણને પકડી રાખે. વર્ગ પછી ચાલતા ચાલતા વાત કરતા હોય તો આપણા ખભે હાથ મૂકીને ઊભા રહી જાય, બોલતા રહે. વાત કરતી વખતે એટલા રમમાણ હોય કે બાકીની દુનિયા ખસી જાય.

સાહિત્ય પરિષદના જ્ઞાનસત્ર કે અધિવેશન વખતે કે ભાવનગરમાં વ્યાખ્યાન હોય ત્યારે મળવાનું થતું. તેમના વાળ ધોળા થયા, પરંતુ તેઓ ઘરડા ન લાગતા. પરિષદની મિટિંગમાં નિસ્ખતપૂર્વક ભાગ લેતા. ધ્યાન દોરવા જેવું હોય ત્યાં નિર્ભયતાથી કહેતા. એમના અભ્યાસ, અનુભવ અને નિસ્ખતને કારણે એમનો અભિપ્રાય વિચારણીય ઠરતો. સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ પણ થયેલા.

દર્શકે એમને મુનશી શતાબ્દી નિમિત્તે લોકભારતીમાં બે વ્યાખ્યાન આપવા નિમંત્ર્યા હતા. ત્યારે તેઓ બાલાશિનોરમાં આચાર્ય હતા. મુનશી માટે તેમને અપાર આદર અને ઉમળકો. મુનશી વિશે બોલતાં એમને સમય ટૂંકો જ પડે. પોતાનો એમ.એ.નો અભ્યાસ તેમણે ભારતીય વિદ્યાભવનમાંથી કરેલો એટલે મુનશીનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ ખરો. એ દીર્ઘ સ્વાધ્યાયનું સુફળ એટલે મુનશી વિશેનો કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પ્રગટ થયેલો મોનોગ્રાફ. વિનોદભાઈએ વ્યાખ્યાનમાં અઢી-ત્રણ કલાક મુનશી વિશે કહેવું તેથી ઘણું વધારે એ બે દિવસ લોકભારતીમાં રહ્યા તેમાં અવૈધિક

રીતે બોલ્યા હતા. નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, મુનશી, ઉમાશંકરના ઉલ્લેખો વાતવાતમાં આવે – સ્મરણો પણ પ્રસંગો માંડીને કહે. મુનશી અને દર્શક માટે નવલકથાકાર તરીકે એમને ઊંચો અભિપ્રાય હતો. બીજા નવલકથાકારો અને ખાસ તો મુનશી-દર્શકના ટીકાકારો માટે એમની પાસે પોતાની પ્રતીતિના ઉત્તરો હતા. એ બંને સર્જકોને આખા બાદ કરવાની ફેશન એમને ખટકતી. એટલે એમની વાતમાં અભ્યાસનું બળ અને સમગ્રના સંદર્ભમાં સર્જકને તપાસવાનું વજન ઉમેરાઈ જતું.

કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક એમના સહાધ્યાયી. તેઓ ‘કુલીનચંદ્ર’ તરીકે જ ઉલ્લેખ કરે. એમને માટે આદર અને ગૌરવ બંને. અભ્યાસકાળથી અભિનય, સંગીત અને નાટક એમના હૃદયના રસ જેવા હતા. એમના પત્ની સુરંગીબહેન સમાન રસને કારણે એમને મળેલાં. બંને હલકથી અને ઊલટથી સજોડે ગાતાં એમાં જૂની રંગભૂમિનાં ગીતો પણ હોય. એમણે નાટકોમાં સાથે અભિનય કરેલો. વિનોદભાઈની હાથની આંગળીઓ ધ્યાન ખેંચે. સંગીતકાર નાની લાકડીથી ઓર્કેસ્ટ્રાને માર્ગદર્શન આપે એમ એમની આંગળીઓ એક, ચાર કે પાંચ, હથેળી ચત્તી કે ઊંધી એમ વિવિધ મુદ્રાઓ ધારણ કરતી. બોલવાના એમના મુદ્રા સાથે આ મુદ્રાઓ પણ એમને પ્રગટ કરતી – એ વ્યક્તિગત વાતચીત હોય કે વ્યાખ્યાન.

એમને સહુ સાથે બનતું, કારણ કે માણસની મર્યાદા જાણવા છતાં ચાહતા. ચીમનભાઈ પટેલ જેવા રાજકારણીનો અંગત પરિચય, પણ કદી એમનો લાભ લેવા તસુ નીચે ન ઊતર્યા. જ્યાં ક્યાંય વિશેષતા જુએ તેને હૃદયથી આવકારતા. એ બધું એમની વાતોનો વિષય બનતું. દિવંગત પ્રતિભાઓ વિશે વાત માંડે ત્યારે જાણે હૃદયનો વિષય બનતું. દિવંગત પ્રતિભાઓ વિશે વાત માંડે ત્યારે જાણે હૃદયનો અર્ધ આપતા હોય એમ બોલતાં – કાન્ત કે આનંદશંકર ધ્રુવ, વિષ્ણુપ્રસાદ કે અનંતરાય રાવળ વિશે વાત કહેતાં એમની સ્મરણમંજૂષા ઊઘડી જતી. પ્રસંગો, ઘટનાઓ, સાહિત્યના સંદર્ભો ભાવપૂર્વક પ્રગટ કરતા. નવલકથા અને નાટક એમના અભ્યાસનાં પક્ષપાત ક્ષેત્રો. એમનું વિવેચનકાર્ય મુખ્યત્વે આ બે પ્રકાર વિશે થયું છે. એમનો અભ્યાસ ઝીણવટભર્યો હતો, અભિપ્રાયો આગવા હતા. દર્શકનાં નાટકો એમને આશ્ચર્યભર્યાં લાગતાં – ખાસ કરીને ‘અંતિમ અધ્યાય’નાં ‘પરિત્રાણ’ વિશેનાં એમનાં અવલોકનો ભજવણી જેટલાં જ જીવનસંદર્ભમાં રહેતાં. એમનું ચાલ્યું હોત તો દર્શકનાં નાટકો વિશે લખ્યું છે તેથી પણ વધુ વિગતે લખ્યું હોત. લખવા કરતાં વાત કરવાનું એમને વધુ પસંદ હતું. મેં એમને સાહિત્યકારોનાં સ્મરણો લખવાનું કહ્યું તો કહે ‘હા, એ લખવા જ છે.’ પણ વાંચન અને વાતને પ્રાધાન્ય આપવાને કારણે શક્ય ન બન્યું. કોઈ ઊગતો સર્જક, અભ્યાસી કે વિદ્યાર્થી મળવા આવે તો ડોંશભેર સમય આપતા. કેમ જાણે

સમયની તાજા જ ન હોય એમ નિરાંતજીવે વાત કરતા. એમને ઘેર જઈએ તો પોતાનો પુસ્તકસંગ્રહ એવી રીતે બતાવતા જાણે પોતાનાં સંતાનોની ઓળખ કરાવતા હોય. કોઈ નવા પુસ્તકને એવી રીતે સ્પર્શતા જાણે નવજાત શિશુને સ્પર્શી રહ્યા હોય. તેઓ નખશિખ વિદ્યાપ્રેમી હતા. ઉત્તમ પુસ્તક (વિષય ગમે તે હોય) તેમને ચોપડી નહોતું લાગતું, જીવતોજાગતો મનુષ્ય લાગતું. એને વિશે ફરી ફરી બોલતા ઉત્સાહ અનુભવતા.

બી. ડી. કોલેજમાં અધ્યાપક તરીકે નીવડી આવ્યા, તો બાલાસિનોરમાં આચાર્ય તરીકે નોંધપાત્ર બની રહ્યા. બાલાસિનોરમાં તેમણે સાહિત્યિક - સાંસ્કૃતિક આબોહવા સરજી હતી - અનેક પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્રરૂપ બનીને, પ્રોત્સાહક બનીને. લેખનને ભોગેય પ્રવૃત્તિઓને સમય આપ્યો. બાલાસિનોરનો તેમનો કાળ એમના જીવનનો રસભર્યો અને સાર્થક સમય હતો. સુરંગીબહેનનો સાથ હતો એ પણ મોટું બળ હતું. કનુભાઈ જાની સાથે નવલકથાસ્વરૂપ વિશે ‘કથાલોક’ નામે પુસ્તક લખ્યું તે અરૂઠ શૈલીમાં લખાયું છે. નિવૃત્તિ (૧૯૮૭) પછી એમનું લેખન ખરેખર શરૂ થયું. ‘નાટ્યાનુભૂતિ’, ‘રંગલોક’, ‘યજ્ઞશેષ’ વગેરે વિવેચનસંગ્રહો એના પરિણામરૂપ છે. એમણે કવિતા લખવાનું કેમ છોડી દીધું તે આશ્ચર્ય છે. ‘નંદિતા’ સંગ્રહની ‘માણેકડું’ અને ‘ભોગાવો’ તેમની પાસેથી અનેકે સાંભળી હશે. મેં તેમને પૂછેલું, ‘કવિતા લખવાનું કેમ બંધ કરી દીધું?’ તેમણે વિશિષ્ટ ઉત્તર આપેલો, ‘ઉમાશંકર-સુન્દરમ્ લખે છે, આપણે ન લખીએ તો ચાલે.’

વિનોદભાઈને દીર્ઘાયુષ્ય (નેવ્યાશી વર્ષ) મળ્યું. નિરાંતે જીવ્યા, ફર્યા, પ્રવૃત્તિઓ કરી, લખ્યું, વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. વિવેચક, અધ્યાપક, કવિ, આસ્વાદક તરીકે નોંધપાત્ર નીવડ્યા. તેઓ અને સુરંગીબહેન પરસ્પર પૂરક હતાં, પાંખમાં પાંખ પરોવેલાં કપોત જેવાં. સુરંગીબહેનની ચિરવિદાય પછી જાણે તેઓ એકલા પડી ગયા હતા. આંખમાં ઉદાસીનો ઓછાથી વરતાતો. વાચન સતત ચાલુ રહ્યું, પરંતુ લખવાનો ઉત્સાહ મોળો પડતો ગયો. સંતાનો અને એનાંય સંતાનો માટેનું વાત્સલ્ય એમને બળ આપતું. ધીરેધીરે કેવળ ગૂહસ્થ થતા ગયા.

મોટી ઉંમરે ક્યાંક રસ્તામાં સ્કૂટર ઉપર પસાર થતી વખતે હાથ ઊંચો કરી, હોઠ બંધ રાખીને હસીને, માથું હલાવીને ચાલુ સ્કૂટરે આપણું અભિવાદન કરતા એ ચિત્ર તા. ૨૪-૧૧-૨૦૧૬ના રોજ કાયમ માટે ભૂતકાળ બની ગયું.

થોડી મૂડીએ ઝાઝો વેપાર કરતા આજના અનેક અધ્યાપકો, આચાર્યો અને સાહિત્યકારોને જોઈએ છીએ ત્યારે નિષ્ઠાવાન અભ્યાસી, ઉત્તમ અધ્યાપક, નિસ્ખતવાળા વક્તા અને સફળ આચાર્ય તરીકે વિનોદભાઈ અધ્વર્યુ અવશ્ય સ્મરણમાં આવશે. એનાથીય ઉપર યાદ રહેશે એમના પારદર્શક અને પ્રેમાળ વ્યક્તિત્વથી.

અમેરિકન નાટ્યકાર એડવર્ડ આલ્બી

■ ભરત દવે ■

૧૬ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ ન્યૂયોર્કના મોન્ટ્રોક ખાતે ટૂંકી બીમારી બાદ પ્રયોગશીલ રંગમંચના મહાન નાટ્યકાર એડવર્ડ આલ્બીનું ૮૮ વર્ષની જૈફ વયે અવસાન થયું. અમેરિકન સર્જકોની પાછલી પેઢીમાં આલ્બી સૌથી મોખરાનો નાટ્યકાર હતો. તેનું માનવું હતું કે સમાજની કેટલીય કૃત્રિમ પરંપરાઓને લીધે માણસના મનમાં જાત જાતની પીડા, અકળામણ, હતાશા, એકલતા વગેરે જન્મે છે. માણસની આ મનોયાતનાઓ અને આંતરિક સંઘર્ષોને સૂક્ષ્મતાથી પરખવા-ચકાસવા માટે તેણે તેની વેધક ભાષાના પ્રયોગ વડે તેના પ્રેક્ષકો સામે કેટલાક અણગમતા અને અકળાવનારા સવાલો ઊભા કર્યા. તેનાથી આલ્બીનો પ્રેક્ષક વિશ્લુબ્ધ થયો, વિચલિત થયો, ખળભળી ગયો. ટેનિસી વિલિયમ્સ બાદ એડવર્ડ આલ્બીએ તેનાં નાટકોમાં એકદમ નવી ‘ભાષા’ પ્રયોજી - રંગમંચ પર અધિકૃત ગણાય તેવો પ્રભાવકારી ‘અવાજ’ સર્જ્યો. આલ્બીના મૃત્યુ બાદ ‘લોસ એન્જલસ ટાઇમ્સ’માં તેને અંજલિ આપતાં જાણીતા સમીક્ષક ટેરેન્સ મેકનલ્લીએ કહ્યું, “He created a sound world. He was a sculptor of words.”

એડવર્ડ આલ્બીનું સૌથી વધારે જાણીતું એકાંકી નાટક છે The Zoo Story (૧૯૫૯), જે દુનિયાની અનેક ભાષાઓમાં ભજવાયું છે. (આ લખનારે બહુ વર્ષો પહેલાં વિખ્યાત નટ નસિરુદ્દીન શાહ-અભિનીત આ નાટકનો એક હૃદયસ્પર્શી પ્રયોગ દિલ્હીમાં જોયેલો). આ નાટકથી આલ્બી અમેરિકન મૂલ્યોના જોરદાર અલોચક તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. આ ઉપરાંત પૂરાં કદનાં નાટકોમાં તેનું સૌથી વિખ્યાત નાટક છે Who’s Afraid of Virginia Woolf? (૧૯૬૨). આ નાટકને પ્રતિષ્ઠિત ટોની એવોર્ડ મળેલો અને એ પછીથી આ જ નાટક પરથી હોલિવુડે લોકપ્રિય કલાકારો રિચાર્ડ બર્ટન અને એલિઝાબેથ ટેલરને લઈને ફિચર ફિલ્મ પણ બનાવેલી.

એબ્સર્ડની શ્રેણીમાં આવતાં તેનાં નાટ્યસર્જનને આલ્બી આ રીતે વર્ણવે છે : “અમેરિકન સમાજનું ઊંડું સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ, સમાજનાં અસલી મૂલ્યોના સ્થાને કૃત્રિમ અને આડંબરી માનવવ્યવહાર સામેનો તીવ્ર આક્રોશ, વ્યક્તિમાં રહેલ મિથ્યા ઘમંડ,

કૂરતા, કાયરતા અને સ્વયંની ભીતરના ઠાલાપણાની કઠોર આલોચના; ઉપરાંત, (અમેરિકાની) લપસણી ભૂમિ જ સૌના સ્ખલનનું મુખ્ય કારણ છે એવી અનેકો દ્વારા ફેલાવાયેલી ભ્રમણા વિરુદ્ધ દર્શાવેલા તેના વિચારો”. પોલા વોગેલ નામની યુવા નાટ્યકાર કહે છે કે “વિશ્વયુદ્ધ પછીના, એટલે કે ૧૯૬૦ પહેલાંના અમેરિકન થિયેટરનો પુનઃ આવિષ્કાર કરવામાં આલ્બીની બહુ મોટી ભૂમિકા રહેલી છે.”

એડવર્ડ આલ્બીનો જન્મ ૧૯૨૮માં અમેરિકાના વર્જિનિયામાં થયેલો. તેની માતાનું નામ લુઈઝ હાર્વે હતું. તેના પિતા વિશે ખાસ કોઈ માહિતી મળતી નથી. માત્ર ૧૮ દિવસની વયે આલ્બીને રીડ અને ફ્રાન્સિસ આલ્બી દંપતીએ દત્તક લીધેલો અને તેમના પરથી તેને આલ્બી નામ મળેલું. તેના પાલક પિતા ગામેગામ મનોરંજન પીરસતી કલાકાર મંડળીઓ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતાં થિયેટરોના માલિક હતા. આમ દેશભરમાં ફેલાયેલી થિયેટર-ચેઇનની વારસાગત માલિકીને કારણે આલ્બીને પારિવારિક સંપત્તિ અને સામાજિક પ્રતિષ્ઠાનો સારો એવો લાભ મળ્યો. કૌટુંબિક વ્યવસાયને કારણે આલ્બીનો રંગભૂમિ સાથેનો પરિચય અને કલાઓ પ્રત્યેનું આકર્ષણ નાનપણથી જ થઈ ગયેલું. ઔપચારિક શિક્ષણમાં જરૂરી પૂરતી ગંભીરતાના અભાવે આલ્બીને સ્નાતક બનતા પહેલાં બે ખાનગી શાળાઓમાંથી તેમજ હાર્ટફોર્ડ ખાતેની ટ્રિનિટી કોલેજમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવેલો.

ખૂબ સુખસમૃદ્ધિમાં ઊછરેલો આલ્બી કિશોરવયમાં પ્રવેશતાં જ મક્કમ મિજાજની તેની માતા મિસિસ આલ્બી જોડે તીવ્ર સંઘર્ષમાં આવ્યો. માતાની યોજના પ્રમાણે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વ્યવસાય પસંદ કરીને પોતાની ભાવિ કારકિર્દી ઘડવાનું તેણે સાફ નકારી કાઢ્યું. તેની માતાની વિરુદ્ધ જઈને આલ્બીએ ન્યૂયોર્કના કલાકારો અને બૌદ્ધિકો જોડે ઊઠવા-બેસવાનું પસંદ કર્યું. માત્ર ૨૦ વર્ષની વયે આલ્બી ઘર છોડીને ન્યૂયોર્ક સિટીના ગ્રીનવિચ વિલેજ જતો રહ્યો. ત્યાર બાદ તે ન તો કદીય તેના પિતાને મળ્યો કે ન તેની માને ૧૭ વર્ષ સુધીના અંતરાલમાં ક્યારેય મળ્યો. પોતાનું કુટુંબ છોડીને આવેલા આલ્બી માટે રંગભૂમિ એક બીજું, વધારે નિકટનું કુટુંબ બની રહ્યું. એવી જ રીતે ઓફ બ્રોડવે પર આવી રહેલી નૂતન નાટ્યચળવળ તેના જીવનનો ખરો હિસ્સો બની ગઈ.

વર્ષો બાદ એક મુલાકાતમાં તેણે કહેલું કે “મને દત્તક લેનાર માબાપ સાથે હું જીવનમાં ક્યારેય આત્મીયતા કે અનુકૂળતા કેળવી શક્યો નહીં. હું નથી માનતો કે તેમને માબાપ થવું એટલે શું તે અંગેનું કોઈ ભાન હતું. કદાચ એક એક પુત્ર તરીકે હું પણ મારી ફરજો સમજવામાં કાચો ઊતર્યો હોઉં.” હજુ થોડાં વર્ષો પહેલાં જ એક મુલાકાત વખતે આલ્બી બોલી ગયેલો કે “He was ‘thrown out’ because his parents wanted him to become a ‘corporate thug’ and

did not approve of his aspirations to become a writer.”

૧૯૫૩માં યુવાન આલ્બી વિખ્યાત નાટ્યકાર થોર્નટન વાઇલ્ડરને મળ્યો. પછીથી આલ્બીએ સ્વીકારેલું કે નાટ્યકાર બનવા માટેની સૌપહેલી પ્રેરણા તેને વાઇલ્ડર પાસેથી જ મળેલી. જોકે વર્ષો સુધી તેણે તેની સલાહોનું પાલન નહોતું કર્યું. એ પછીના દાયકા દરમિયાન આલ્બીને તેની દાદીમાના ટ્રસ્ટમાંથી મળતી થોડીઘણી આવકનો આધાર મળી ગયો. પરંતુ સાથે સાથે પૂરી રીતે પગભર થવા માટે તેને ઓફિસબોય, રેકોર્ડ સેલ્સમેન અને સંદેશાવાહક તરીકેનાં અનેક નાનાંમોટાં કામો કરવા પડ્યાં.

તેના સર્જનકાળમાં આલ્બીએ લઘુવાર્તાઓ, કાવ્યો અને અપ્રકાશિત રહેલી એક નવલકથા પણ લખેલી. પરંતુ લેખક તરીકેની વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ તો તેને નાટકો લખ્યાં બાદ જ મળી. ૧૯૬૬માં એક મુલાકાતમાં તે બોલી ગયેલો કે “I wasn’t a very good poet and I wasn’t a very good novelist so I thought I would try writing a play, which seems to have worked out a little better.” એડવર્ડ આલ્બી તેની અમર નાટ્યકૃતિઓ ‘The Zoo Story’ (૧૯૫૮), ‘The Sandbox’ (૧૯૫૯), ‘Who’s Afraid of Virginia Woolf’ (૧૯૬૨) અને ‘A Delicate Balance’ (૧૯૬૬) માટે દુનિયાભરમાં જાણીતો થયો.

આલ્બીને તેના નાટ્યલેખન માટે મળેલાં અનેક સન્માનોમાં ખાસ તો તેનાં ત્રણેય નાટકો – A Delicate Balance (૧૯૬૬), Seascape (૧૯૭૨) and Three Tall Women (૧૯૮૪)ને મળેલા પુલિત્ઝર પ્રાઇઝનો સમાવેશ થાય છે. તે કાળે આલ્બીને નવી રંગમંચીય ચળવળના મજબૂત આગેવાન તથા આર્થર મિલર, ટેનિસી વિલિયમ્સ અને યુજિન ઓનીલના સમર્થ અનુગામી રૂપે ગણીને સન્માનવમાં આવેલો. વાસ્તવમાં તેની વધારે સમાનતાઓ અમેરિકન કરતાં યુરોપિયન લેખકો બેકેટ અને હેરોલ્ડ પિન્ડર સાથે હતી. ઉદાહરણ તરીકે A Delicate Balanceમાં હેરી અને એડના તેના મિત્રોના ઘરમાં દાખલ થઈને કોઈ રહસ્યમય જણાતા રોગનો ચેપ લગાડે છે. એવી જ રીતે Who’s Afraid of Virginia Woolf?માં જ્યોર્જ અને માર્થાનું બાળક વાસ્તવમાં એક નરી કલ્પના છે. અથવા તેઓ વચ્ચેની મનોવૈજ્ઞાનિક રસાકસી માટે પ્રયોજાયેલ એક પ્યાદુંમાત્ર છે. બીજા એક નાટક Three Tall Womenના પહેલા અંકમાં રંગમંચ પર રજૂ થયેલાં જુદાં જુદાં પાત્રો બીજા અંકમાં તેના જીવનમાં જુદા જુદા તબક્કે આવી ગયેલ એક જ પાત્ર તરીકે ખુલ્લાં પડે છે.

આપણે જાણીએ છીએ કે એબ્સર્ડ નાટ્યલેખનશૈલીનો પ્રભાવ યુરોપના ઘણા દેશોના લેખકો પર પડેલો જેમાં ફ્રાન્સ, ઇટલી, સ્પેન, જર્મની, સ્વિટ્ઝરલેન્ડ, ઇઝરાયેલ અને ગ્રેટ બ્રિટનનો સમાવેશ થાય છે. યુરોપના નાટ્યકારોના ‘એબ્સર્ડ’ શૈલીનાં આ

સર્જન પાછળ ઘણાખરે અંશે અમેરિકન લોકપ્રિય કલા (Popular art)ના ઘટકો કારણભૂત બન્યા હોવા છતાં ઘણાનાં મનમાં એ પ્રશ્ન ઊઠી શકે કે યુરોપની સરખામણીએ અમેરિકન નાટ્યલેખનમાં ૧૯૬૦ સુધી શા કારણોસર એબ્સર્ડના અંશો પ્રવેશ્યા નહોતા ? જરા ઊંડા ઊતરીને વિચારતાં સ્પષ્ટ થશે કે “થિયેટર ઓફ એબ્સર્ડ” (અસંબદ્ધતાની રંગભૂમિ)ની અમેરિકન રંગમંચ પરની ગેરહાજરી સમજવી બહુ અઘરી નહોતી. એબ્સર્ડની સમગ્ર વિભાવના માણસની નિર્ભ્રમ થયેલી કરુણ હતાશાજનક અવસ્થામાંથી જન્મેલી. બીજા વિશ્વયુદ્ધ બાદ વિશાળ પાયા પર હિંસા અને વિનાશ જોઈ ચૂકેલા ફ્રાન્સ, જર્મની અને બ્રિટન જેવા દેશોમાં માણસે જીવનમાંથી અર્થ અને હેતુ ગુમાવી દીધેલા. પ્રેમ, ઈશ્વર, આસ્થા, લાગણી, મૈત્રી, વિશ્વાસ વગેરે જેવાં મૂલ્યો પરની માનવશ્રદ્ધા આઘાતજનક રીતે હચમચી ગયેલી. જ્યારે આ જ સમયે સુંદર સોહામણાં માનવજીવન અંગેનું “અમેરિકન ડ્રીમ” હજુ પણ પહેલા જેવું જ સાબૂત રહેવા પામેલું. અમેરિકાએ જ જગાડેલી વિકાસની પરિભાષા ૧૯મી સદી તેમજ ૨૦મી સદીના મધ્યકાળ સુધી સમસ્ત યુરોપને પ્રભાવિત કરતી રહેલી. અંતરીક્ષમાં રશિયાએ ભરેલી ઐતિહાસિક હરણફાળના પરિણામે અલબત્ત અમેરિકન પ્રજામાં કંઈક અંશે નિરાશ અને પરાજિત થયાની વ્યાપક લાગણી ફરી વળેલી. પરંતુ એ જ સમયે યુરોપમાં થઈ રહેલા વિકાસની તુલનામાં અમેરિકામાં જોવા મળેલા આ પ્રત્યાઘાતો બહુ મામૂલી ગણાય તે પ્રકારના હતા.

આલ્બીનાં સર્જનોમાં ગજબનાક ગૂંથણી અને વર્તમાન પરિસ્થિતિનું નિખાલસ પારદર્શી પરીક્ષણ રહેલાં છે. તેનાં અગાઉનાં સર્જનોમાં “થિયેટર ઓફ એબ્સર્ડ”નું સાવ મૌલિક અને અનોખું ‘અમેરિકીકરણ’ જોવા મળે છે ઉદાહરણ તરીકે, ‘The Zoo Story’ (૧૯૫૮), The Sandbox (૧૯૫૯) અને The American Dream (૧૯૬૦). આલ્બીનાં નાટકોમાં પણ એ જ ચોટદાર પ્રભાવ છે જે થિયેટર ઓફ એબ્સર્ડના પ્રસિદ્ધ યુરોપિયન નાટ્યકારો સેમ્યુઅલ બેકેટ, યુજિન આયોનેસ્કો અને જ્યાં જિનીનાં નાટકોમાં આપણને જોવા મળે છે. તેનાં સર્જનના વચગાળામાં લખાયેલાં નાટકો માણસની પરિપક્વ બનવાની પ્રક્રિયા, લગ્ન અને જાતીય સંબંધોમાં આવતા ચડાવઉતાર અને બદલાતાં પારિવારિક મૂલ્યોની ભીતર ઊંડી ઊતરીને એ બધાંનું સૂક્ષ્મ મનોવૈજ્ઞાનિક સ્તરે અન્વેષણ કરે છે.

૧૯૫૮માં આલ્બીએ સૌથી અગત્યનું અને દુનિયાભરમાં ખ્યાતનામ બનેલું એકાંકી The Zoo Story લખ્યું. વિધિની વક્તા જુઓ કે ન્યૂયોર્ક નાટ્યજગતનો એક પણ નિર્માતા આલ્બીના આ નાટકને હાથ લગાડવા તૈયાર નહોતો થયો. ઘણાખરાને આ નાટક પહેલી દૃષ્ટિએ ભારે વિચિત્ર અને બિલકુલ ન સમજાય એવું લાગેલું. અંતે

આલ્બીએ આ નાટકની એક પ્રત પશ્ચિમ જર્મનીમાં રહેતા તેના એક જૂના મિત્રને મોકલી આપી જેણે બર્લિનના શિલર થિયેટરમાં આ નાટકના સર્વપ્રથમ પ્રયોગની ભજવણી ૨૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૯ના રોજ કરી. આલ્બીના માત્ર બે જ પાત્રોના આ નાનકડા નાટકે તે કાળે આખા યુરોપમાં ખળભળાટ મચાવી દીધો. આલ્બીના અસ્તિત્વવાદી વિચારોને ચોટદારપણે વ્યક્ત કરતા આ એકાંકી નાટકે સૌપ્રથમ વાર એકસરખી અસરકારકતાથી પ્રેક્ષકો તેમજ વિવેચકો બંનેનું ધ્યાન આલ્બી તરફ આકર્ષ્યું. એક જર્મન વિવેચકના જણાવ્યા પ્રમાણે “The play explores themes of isolation, Loneliness, miscommunication as anathematization, Social disparity and dehumanization in a commercial world.”

બર્લિનમાં મળેલા જબરદસ્ત આવકારથી લલચાઈને અમેરિકન નિર્માતા એલન સ્નાઇડર હવે The Zoo Story ભજવવા તૈયાર થયો. ૧૯૬૦માં ન્યૂયોર્કના ઓફ બ્રોડવે પર તેણે એક પ્રયોગમાં એકીસાથે બે એકાંકીઓનું આયોજન કર્યું, આલ્બીનું The Zoo Story અને સેમ્યુઅલ બેકેટનું એકપાત્રીય Krapp’s Last Tape. બેકેટ સાથે શરૂ થી જ બંધાયેલા આ ગાઢ સંબંધે આલ્બીનો થિયેટર ઓફ એબ્સર્ડ સાથેનો સંબંધ દઢ કરી આપ્યો. ઐતિહાસિક રીતે જોવા જઈએ તો The Zoo Storyની ભજવણી દ્વારા જ સર્વપ્રથમ વાર “અમેરિકન એબ્સર્ડ ડ્રામા”નો જન્મ થયો.

એબ્સર્ડની શ્રેણીમાં આવતું આલ્બીનું નાટ્યસર્જન મુખ્યત્વે અમેરિકન આશાવાદના પોકળ ભ્રમિત પાયા પર જ કુદારાઘાત કરે છે. ઝૂ સ્ટોરીમાં પૂરી તાકાત સાથે રજૂ થયેલો તેનો આ કડવો અને વકતાપૂર્ણ અભિગમ સાફ જોવા મળે છે. નાટકનું વિષયવસ્તુ વિશિષ્ટ છે. ન્યૂયોર્ક શહેરના એક સાર્વજનિક બગીચાના બાંકડા પર બે અજાણી વ્યક્તિઓની આપસમાં ટક્કર થઈ જાય છે – રખડુ અને ધૂની લાગતો જેરી અને વ્યવસ્થિત-સભ્ય જણાતો પિટર. આલ્બીએ કહેલું કે “આ નાટક દ્વારા પ્રેક્ષકોને મનથી ભારે ઉદ્વેગિત કરી દેવાનો જ તેનો ઇરાદો હતો. પ્રેક્ષકો એટલી હદે ખળભળી ઊઠે કે વધારે સહન ન થઈ શકતાં ચાલુ પ્રયોગે થિયેટર છોડીને નાસી જાય અને બહાર નીકળી ગયા છતાં નાટકે સર્જેલી ઉત્સુકતાના બળે તેઓ ફરી એક વાર થિયેટરમાં આવીને આ નાટકને પૂરેપૂરું જુએ.” નાટકના સંવાદો અને વિષયવસ્તુમાં રહેલો વાસ્તવવાદ - બહારથી આવેલી અજાણી વ્યક્તિ કૂતરા જેવા પ્રાણી સાથે પણ હાર્દિક સંબંધ સ્થાપી શકતી નથી. (ત્યાં માણસ સાથે સંબંધ સ્થાપવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ?) માર્ટિન એસ્લિનના મતે ‘ઝૂ સ્ટોરી’માં પ્રગટ થતું વિશ્વ વાસ્તવમાં હેરોલ્ડ પિન્ટરનું વિશ્વ જણાય છે.

પોતાની જાતને સમાજથી બહિષ્કૃત ગણતું પાત્ર જેરી અને સુખી-મધ્યમવર્ગની

પરંપરાનો આદર કરતું પાત્ર પિટર કોઈ સાર્વજનિક બગીચાના બાંકડા પર અકસ્માતે જ આમનેસામને થઈ જાય છે. બંને વચ્ચે ઔપચારિક હાય-હલ્લોથી શરૂ થયેલી વાતચીત નાટકના અંત તરફ જતાં મહાવિસ્ફોટક ટ્રેજેડીમાં પલટાઈ જાય છે. માર્ટિન એસલિનના જણાવવા પ્રમાણે આ શક્તિશાળી નાટક જરૂરી કારણ વગર અંતમાં મેલોડ્રામેટિક બની જાય છે. જેરી તેના અજાણ્યા આથી પિટરને ખંજર ઉગામવા સુધીની ઉશ્કેરણી કરી બેસે છે અને અકસ્માતે એ જ ખંજર પર જાતે ધસી જઈને જેરી મૃત્યુ પામે છે. આક્રમક મનોરોગી (Schizophrenic) જણાતું આ બહિષ્કૃત પાત્ર (જેરી) વિચિત્ર લાગણીશીલતા આચરી બેસે છે. અંતમાં ભોગ બનેલું જણાતું આ પાત્ર (જેરી) તેની હત્યાનો કોઈ જ ઇરાદો ન ધરાવતાં સામેનાં પાત્ર (પિટર) તરફ મૈત્રી અને સદ્ભાવની કામના સાથે મરણને શરણ થાય છે.

આલ્બીના કહેવા પ્રમાણે તેનાં જીવનનો આ સૌથી વધારે ફળદાયી સમયગાળો હતો. તેના શરૂઆતનાં આ નાટકોને કારણે તેણે તે કાળે રંગભૂમિ પર પ્રવર્તમાન નિસર્ગવાદ (Naturalism)ની પરંપરા તોડવામાં પ્રમુખપણે ભાગ ભજવ્યો. એ પછી અચાનક જ આલ્બી બેકેટ અને આયોનેસ્કોના માર્ગે 'થિયેટર ઓફ એબ્સર્ડ'ના પ્રવાહમાં ભળી ગયો. 'ઝૂ સ્ટોરી'ની સફળતા બાદ આલ્બીએ ઓફ બ્રોડવે માટે ત્રણ નાટકો લખ્યાં : The Sandbox (૧૯૫૮), 'The Death of Bassie Smith (૧૯૫૮) અને 'The American Dream' (૧૯૬૧). વળી આ બધાંને પ્રેક્ષકો અને વિવેચકો તરફથી બહોળો આવકાર સાંપડ્યો.

આલ્બીનું બીજું નાટક The American Dream (૧૯૫૮) ઉત્તરોત્તર વિકાસનો આદર્શ, રાષ્ટ્રીય લક્ષ્ય પ્રતિ શ્રદ્ધા અને આશાવાદ, કૌટુંબિક જીવનના લાગણીપોચા ખ્યાલો, શારીરિક ચુસ્તી-સ્ફૂર્તિનો પ્રચાર વગેરે પર આકરા ખડારો કરે છે. અમેરિકામાં પ્રવર્તમાન વાસ્તવિક માનવપરિસ્થિતિને મોઢામોઢ થવાની અમેરિકન સમાજની અવઢવ કે અનિચ્છાને આલ્બી કારમા વ્યંગ સાથે ઉપરછલ્લી પ્રશંસા કરીને વખોડી કાઢે છે. યુરોપ કરતાં પણ વધારે અમેરિકન સમાજમાં જોવા મળતાં 'બુર્જુવા' વલણો અને ધારણાઓની આલ્બી કડક આલોચના કરે છે. માતા-પિતા અને દાદીમાનો એક પરિવાર તેમણે ગુમાવી દીધેલા સંતાનની ફેરબદલી રૂપે એક મોટો તગડો યુવાન મેળવે છે જે અમેરિકન સ્વપ્ન (American Dream)નાં પ્રતીક સમો છે. આ યુવાન પાસે માત્ર સ્નાયુબદ્ધ ખડતલ શરીર છે પણ અંદરથી તે નિર્જીવ છે. તેની ભીતરની તમામ લાગણીઓ અને સંવેદનશીલતા મરી પરવારી છે. પૈસાના બદલામાં તે કોઈ પણ કામ કરી આપવા તૈયાર છે. અને આ પરિવારનો સદસ્ય પણ તે પૈસાની જ શરતે બનવા તૈયાર થયો છે. આ નાટકની ભાષામાં ઘણી જગ્યાએ આયોનેસ્કો દેખા

દેતો લાગે છે. પણ આયોનેસ્કો તેની અભિવ્યક્તિમાં જેટલો ફેન્ય છે એટલો જ અહીં આલ્બી અમેરિકન છે.

નાટ્યકાર એડવર્ડ આલ્બીની કારકિર્દીમાં જબરો ઉછાળ ઓક્ટોબર ૧૩, ૧૯૬૨ના રોજ આવ્યો જ્યારે તેનું નાટક Who's Afraid of Virginia Woolf ? પહેલવહેલી વાર બ્રોડવે પર ભજવાયું. આ નાટકની જબરદસ્ત અસરે મુખ્યપ્રવાહના અમેરિકન થિયેટરને ઉપરતળે કરી દીધું. સામાન્ય પ્રેક્ષકોથી માંડીને મોટા મોટા વિવેચકો પણ આ નાટકના પ્રભાવથી હચમચી ગયા. અલબત્ત, કેટલાક વર્ગો તરફથી વખોડવામાં પણ આવ્યું. બીજા દિવસે ન્યૂયૉર્ક ટાઇમ્સે લખ્યું, “The last evening towers over the run of contemporary plays.” તેની અગાઉની સફળતાઓએ પણ પુરવાર કરી આપેલું કે આલ્બીમાં પરંપરાગત તેમજ ‘આવાં ગાર્ડ’ બંને પ્રકારનાં નાટકોમાં તેની સર્જનકલા સિદ્ધ કરી આપવાની ક્ષમતા રહેલી છે. આલ્બીએ તેના પ્રયોગશીલ નાટકોમાં વાસ્તવિકતા (realistic)નો અતિવાસ્તવિકતા (surreal) જોડે સુમેળ બેસાડ્યો.

નાટકમાં બે દુઃખી અને હતભાગી દંપતીઓની વાત છે જેમના સંબંધો આત્યંતિક હદે ખળભળી ગયા છે. આઘડ વયે પહોંચેલા પ્રોફેસર જ્યોર્જ અને માર્થા વચ્ચેના અસ્તિત્વ સંદર્ભે અસહ્ય બોજ બની ગયેલા પતિપત્નીના સંબંધોને આલેખતું આ નાટક ત્રણ કલાક લાંબું છે. સ્ટ્રીન્ડબર્ગ અને બાદમાં યુજિન ઓનીલની તરાહ પર લખાયેલું આ નાટક લગનસંબંધના કાતિલ સંઘર્ષ પરનું નાટક છે. અધ્યાપનક્ષેત્રે નિષ્ફળ રહેલો જ્યોર્જ અને તેની મહત્ત્વાકાંક્ષી પત્ની માર્થા અને તેમણે પોતાને ઘરે આમંત્રેલ એક બીજું દંપતી - બધાં સખત નશામાં ભાન ભૂલી ગયેલાં, હતાશ થઈ ચૂકેલાં અને છતાં સપાટી પરથી જોતાં પૂરેપૂરાં વાસ્તવિક પાત્રો છે. પરંતુ ઝીણવટથી ચકાસતાં માલૂમ પડે છે તેમની ભીતર આલ્બીના અગાઉનાં નાટકો - “થિયેટર ઓફ એબ્સર્ડ” (બેહૂદગી, અસંગતા અને નિઃસારતા)નાં લક્ષણો મૌજૂદ છે. સાથોસાથ તેની બાંધણીમાં નાટ્યકાર ઝર્ચા જિનીનાં ‘ritualistic’ લક્ષણો પણ જોવા મળે છે.

જ્યોર્જ માર્થા મનોમન તેમનું એક બાળક હોવાની કલ્પના કરે છે અને એ જ રીતે સહિયારું વર્તન કરે છે. અંતમાં તેમણે સર્જેલો ફેન્ટસી અસહ્ય બનતાં એક કાળી ઠંડી રાત્રિએ તેઓ સાથે મળીને એ (કાલ્પનિક) બાળકની હત્યા કરી નાખે છે. અહીંયાં દર્શાવાયેલ દુઃસ્વપ્નસમું બાળક જાણે કે અગાઉનાં નાટકમાં આલેખાયેલ શરીરથી ખડતલ પણ ભીતરથી ખાલીખમ એવા પુત્ર સાથે અપરોક્ષપણે જોડાઈને ‘અમેરિકન ડ્રીમ’ સ્વરૂપે આપણી સામે સ્પષ્ટ થાય છે. આમ નાટકમાં સ્વપ્ન અને રૂપક બંનેનો સાથે વિનિયોગ થયેલો છે. અમેરિકન આદર્શ રાખવા જેવી મહાત્ત્વાકાંક્ષા અને

લાલસાથી શીર્ષાવિદીર્ણ થઈ ગયેલા આ લોકોની કલ્પના ક્યારેય વાસ્તવિકતામાં ન પલટાઈ શકે એ મુદ્દો આ નાટકમાં સિદ્ધ થાય છે. કેટલાક પ્રેક્ષકો અને સમીક્ષકો આ નાટકની ભજવણી દરમિયાન રંગમંચ પર રજૂ થયેલ લાગણીઓના પાશવિક ઊભરાઓને જોઈને રીતસરના ડઘાઈ જ ગયેલા. જ્યારે કેટલાકને માટે કદીય જોયું ન હોય કે અનુભવ્યું ન હોય એવો વિશિષ્ટ વેધક અનુભવ થયેલો.

આ નાટકને વ્યાવસાયિક રીતે પણ જ્વલંત સફળતા મળેલી. સર્વશ્રેષ્ઠ નાટક તરીકે તેની એવોર્ડ પણ મળેલો. પરંતુ પુલિત્ઝર સમિતિના સદસ્યોએ જ્યારે આલ્બીના આ નાટકને પારિતોષિક માટે પસંદ કર્યું ત્યારે પુલિત્ઝર આયોજન કમિટીએ એમ કહીને એ નાટકનો વિરોધ ઉઠાવ્યો કે તેમાં અમેરિકન જીવનનું સાચું અને સર્વાંગી ચિત્ર રજૂ કરવામાં નથી આવ્યું. આમ એ વર્ષે કોઈ જ કૃતિને ઇનામને યોગ્ય ગણવામાં આવી નહીં જેના વિરોધમાં પસંદગી-સમિતિના અડધોઅડધ સભ્યો (જેમાં વિવેચક જહોન ગાસનર પણ હતા)એ રાજીનામાં ધરી દીધેલાં. આવનાર વર્ષોમાં આ નાટકને મળેલી અભૂતપૂર્વ સફળતાએ આ સભ્યોના મતને અંતે સાચો પુરવાર કરી આપ્યો. નાટક રજૂ થયા પછીના લગભગ ચાર દાયકા સુધી દુનિયાભરના અગ્રણી રંગકર્મીઓએ આલ્બીના આ નાટકને અસાધારણ સફળતા સાથે ભજવ્યું. આજ દિવસ સુધીમાં બ્રોડવે પર રજૂ થયેલા આ નાટકના અનેક અવનવા પ્રયોગોમાં જુદાજુદા અનેક અગ્રગણ્ય કલાકારોએ અભિનય આપ્યો છે. આજે Who's Afraid of Virginia Woolf? નાટકની આધુનિક પાશ્ચાત્ય રંગમંચના એક યાદગાર ક્લાસિક તરીકે ગણના થાય છે. આલ્બીના આ નાટકને એક સાવ નવો અને નોખો આયામ પ્રાપ્ત થયો જ્યારે ૧૯૬૬માં રિચાર્ડ બર્ટન અને એલિઝાબેથ ટેલરની મુખ્ય ભૂમિકાઓમાં આ નાટક ફિલ્મ રૂપે પ્રદર્શિત થયું. આ ફિલ્મમાં શ્રેષ્ઠ અભિનય આપવા માટે એલિઝાબેથને એકેડેમી એવોર્ડ મળેલો.

૧૯૬૭માં પુલિત્ઝર આયોજન કમિટીએ અંતે આલ્બીના A Delicate Balance (૧૯૬૬)નું સન્માન કરી તેને પુલિત્ઝર પારિતોષિકને યોગ્ય ગણ્યું. આ નાટકમાં આલ્બી ફરી વાસ્તવિક પરિવેશમાં પાછો ફરે છે જ્યાં સઘળું હસ્યમયી ગંધથી અને ઓળખી ન શકાય એવા ભયોથી ગ્રસ્ત છે. અહીં પણ બે વ્યથિત દંપતીની જ વાત કરવામાં આવેલી પરંતુ Who's Afraid of Virginia Woolf?ની વાસ્તવવાદી માવજતથી હટીને અહીંયાં આલ્બીએ તેના અગાઉના એબ્સર્ડ એકાંકીઓ જેવાં કેટલાંક અસંબદ્ધતાનાં લક્ષણો આલેખેલાં. આલ્બીના આ નાટકમાં તેણે એ પછીનાં વર્ષોમાં સર્જેલી કેટલીક નવી ટેક્નિક્સ જેવી કે નાટકોમાં ન માની શકાય તેવી અસંભવિત પરિસ્થિતિઓ, અભિવ્યક્તિવાદી તરકીબો અથવા ફેન્સીના કેટલાંક તત્ત્વો - તેનાં

અત્યંત વાસ્તવવાદી પાત્રો અને સંવાદો સાથે હળીભળી જઈને જાણે ભવિષ્યની આગાહી રૂપે જોવા મળેલાં.

નાટક The Death of Bessie Smithમાં આલ્બીએ વાસ્તવમાં બની ગયેલી એક દુઃખદ ઘટનાનું નાટ્યાત્મક આલેખન કરીને બહુ આકરી ભાષામાં અમેરિકન સમાજની આલોચના કરેલી. (૧૯૩૭માં મેમ્ફિસ ખાતે એક અકસ્માતમાં શ્યામવર્ણી ગાયિકા બેસ્સી સ્મિથનું મૃત્યુ એટલા માટે થયેલું કે તે ગંભીરપણે ઘાયલ થઈ હોવા છતાં ફક્ત ગોરાઓ માટેની રિઝર્વ હોસ્પિટલે બેસ્સીને તાત્કાલિક સારવાર આપવાનો ઇન્કાર કરી દીધેલો). અલબત્ત, વિષય વાસ્તવિક હોવા છતાં આલ્બીએ તેને એબ્સર્ડની માવજત સાથે આગવાં અમેરિકન રૂપરંગ આપેલાં. Tiny Alice (૧૯૬૩) નામનું આલ્બીનું અન્ય એક નાટક એક એવા સંકુલ કે જટિલ બનતા જતા માણસની છબી વિકસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે જે નિરંતર બદલાતા જગતમાં સત્ય અને નિશ્ચિતતા માટેની શોધ કરી રહ્યો છે.

વર્ષ ૨૦૦૫માં આલ્બીનો એક નિબંધસંગ્રહ Stretching My Mind નામે પ્રસિદ્ધ થયો. જ્યારે નાટ્યલેખનક્ષેત્રે “હોલિવુડ-સ્ટાઇલ પ્લેરાઈટિંગ”ની જબરી બોલબાલા હતી તેવા સમયે આલ્બીએ કોઈ જ સમાધાન સ્વીકાર્યા વગર તેનાં લખાણોની સચ્ચાઈ અને પ્રમાણિકતાને વળગી રહેવાના અણથક પ્રયાસો કર્યા. ખાસ તો સાહિત્યમાં નવો ચીલો પાડવા મથતા અનેક સમકાલીન યુવાલેખકોનો તે મજબૂત પક્ષકાર બન્યો. વર્ષો બાદ આલ્બીએ તેના સમયનો બહુ મોટો હિસ્સો આવા યુવાસર્જકોને તાલીમ આપવા પાછળ ફાળવ્યો. તેણે ન્યૂયોર્કમાં નાટ્યલેખન પરની અનેક શિબિરોનું સંચાલન કર્યું. ૧૯૮૯થી ૨૦૦૩નાં વર્ષોમાં તેણે હસ્ટન યુનિવર્સિટી ખાતે પણ નાટ્યલેખન પર અધ્યાપનકાર્ય કર્યું. તેના હાથ નીચે તાલીમ લેતા યુવા લેખકોને તેણે હંમેશાં કલાક્ષેત્રે ઉચ્ચ માપદંડો જાળવી રાખવાની હિમાયત કરી. એ ઉપરાંત નાટ્યકલાક્ષેત્રે પ્રવેશી રહેલા અંધાધૂંધ બજારૂકરણથી સવેળા બચવા માટે તેણે આ યુવાસર્જકોને સાવચેત કર્યાં.

નાટ્યજગતમાં આલ્બીએ કરેલાં અભૂતપૂર્વ યોગદાનને બિરદાવતાં એક વાર New York Timesના વિખ્યાત વિવેચક અને અભ્યાસી એરિક બેન્ટલીએ લખેલું કે “આલ્બીએ સરેરાશ પ્રેક્ષકોને તેમનાં મનથી અનુકૂળ અને સલામત લાગતાં વિષયક્ષેત્રોની બહાર નીકળીને કેવા કેવા અકલ્પનીય મુદ્દાઓને તેનાં નાટકોમાં સ્થાન આપ્યું, જેમ કે અમેરિકન સમાજની ભીતર રહેલી પરપીડનવૃત્તિ, પરસ્પર હિંસા આચરી શકવાની ક્ષમતા, માનવઓળખની અનિશ્ચિત તરલતા, જાતીય આકર્ષણ પાછળની જોખમકારક બુદ્ધિહીનતા અને અનિવાર્ય એવાં મૃત્યુની કાયમી ઉપસ્થિતિ.”

એડવર્ડ આલ્બીને નાટ્યલેખનક્ષેત્રે કરેલાં અનન્ય પ્રદાન બદલ અનેક સન્માનો-પારિતોષિકો મળેલાં જેમાં તેનાં ત્રણ નાટકોને પુલિત્કર પ્રાઇઝ, બે નાટકોને ટોની એવોર્ડ્ઝ, સર્વશ્રેષ્ઠ લેખન-કાર્યકિર્દી માટે કેનેડી સન્માન (૧૯૯૬), કલાક્ષેત્રે રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક (૧૯૯૬) અને લાઇફ ટાઇમ એચીવમેન્ટ રૂપે ટોની એવોર્ડ (૨૦૦૫). અમેરિકાના મહાનતમ જીવિત નાટ્યકારોમાં એડવર્ડ આલ્બીનું સ્થાન ૨૦૧૬માં તેના મૃત્યુ સુધી અવિચળ રહેવા પામ્યું.

New York Timesની એક મુલાકાતમાં પોતાના સર્જનકાર્ય વિશે બોલતાં આલ્બીએ કહેલું કે “મારાં તમામ નાટકો એવા માણસોની વાત કરે છે જેઓ તેમની ગાડી ચૂકી ગયા છે. બહુ યુવાન વયે જ તેમણે જીવનમાંથી શ્રદ્ધા ગુમાવી દીધી છે અને બધું બંધ કરીને પોતાની ભીતર પુરાઈ ગયા છે, જીવનના અંત તરફ ડગ માંડતા આ લોકો હવે મનોમન વલોપાત કરીને દુઃખી થાય છે કે જીવનમાં જે કંઈ હાંસલ કરવું હતું તે કરી ન શક્યા.” આગળ પર ઉમેરતાં આલ્બી કહે છે કે “You are alive only once, as far as we know, and what could be worse than getting to the end of your and realizing you hadn’t lived it!”

સાભારસ્વીકાર

નવલિકા

(૧૭૫) આકાશગંગા ભા ૧/૨ : અંબાલાલ ચૌહાણ ૨૦૧૫, વિક્રમ કમ્પ્યુટર સેન્ટર, અમદાવાદ, પ્રથમ ભાગના પૃ. ૧૨+૧૬૪, બીજા ભાગના પૃ. ૧૬+૧૫૮, પ્રથમ ભાગની કિંમત રૂ. ૧૮૦, બીજા ભાગની કિંમત રૂ. ૧૭૪ (૧૭૬) પ્રેમપથિક : નટવરલાલ જી. કાપડિયા, ૨૦૧૧, સાહિત્ય સંગમ, સુરત, પૃ. ૨૪૦, રૂ. ૧૮૦ (૧૭૭) સ્વદેશાભિમાન : પુરુષોત્તમ સોલંકી, ૨૦૧૫, હર્ષ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૨૦૦, રૂ. ૧૬૦ (૧૭૮) ઉદ્યાસ્ત - દ્વારકા-સોમનાથ : નિપેશ જી. પંડ્યા, ૨૦૧૫, WBG પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, પૃ. ૮+૩૭૨, રૂ. ૩૦૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૯મું જ્ઞાનસત્ર

■ અજય પાઠક ■

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ૨૯મું જ્ઞાનસત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાના અધ્યક્ષસ્થાને શ્રી સર્વસાધારણ માનવ સેવા ટ્રસ્ટના યજમાનપદે તા. ૨૩-૨૪-૨૫ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૬ના રોજ શ્રી માણિભદ્રવીર પ્રાગટ્યસ્થાન મગરવાડા (તા. વડગામ, જિ. બનાસકાંઠા) ખાતે યોજાયું હતું. જ્ઞાનસત્રના આ મંગલ અવસરે યતિશ્રી વિજયસોમજી મહારાજસાહેબની સાદંતપણે વિશેષ ઉપસ્થિતિ રહી હતી.

શ્રી માણિભદ્રવીર પ્રાગટ્યસ્થાન એક પવિત્ર, શાંત, રમણીય ધર્મસ્થાન છે જ્યાં જતાંની સાથે 'સિદ્ધહેમ પ્રવેશદ્વાર', તેના પર ૨૯મું જ્ઞાનસત્ર એમ ધ્યાન ખેંચાય તેવું શબ્દાંકન, ડાબે/જમણે સિદ્ધરાજ જયસિંહ, આ. દે. જ્ઞાનવિમલસૂરિ, કાલિદાસસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યની છબીઓ તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ચિહ્ન (emblem) અંકિત થયેલાં હતાં.

યજમાન સંસ્થાનાં ઉમંગ અને હોંશને વ્યક્ત કરતું સાહિત્યકારો તથા સ્થાનિક અગ્રણીઓનું એક નાનું સરઘસ (Procession) સમયસર સભામંડપમાં પ્રવેશ્યું હતું. ભૂંગળ તથા નગારા-દાંડીના નાદવૈભવ સાથે જ્ઞાનગંભીર પ્રમુખશ્રી ટોપીવાળાસાહેબ, યતિશ્રી વિજયસોમજી મ. સા., શ્રી રઘુવીર ચૌધરી તથા અન્ય સૌ સભામંડપમાં ધીમે પગલે પ્રવેશ્યા હતા અને શ્રોતાસમૂહે ઊભા થઈને આદર વ્યક્ત કર્યો હતો. સભાસંચાલન તથા જરૂરી સૂચના/માર્ગદર્શનનો દોર સર્વશ્રી ગણપત જોશી, ઋચ્યા બ્રહ્મભટ્ટ, વૈભવ કોઠારીએ કમશઃ સંભાળ્યો હતો. વિધિસરના આરંભપૂર્વે લોકસંગીતની શૈલીમાં 'કેસરિયા વાલમ આવો પધારો મારે દેશ' ગીત ગવાતું હતું. મંચસ્થ મહાનુભાવોમાં સર્વશ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા (અધ્યક્ષ), યતિશ્રી વિજયસોમજી મ. સા., રઘુવીર ચૌધરી, કુમારપાળ દેસાઈ, હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ, વર્ષા અડાલજા, એન. ગોપી (અતિથિવિશેષ), રાજેન્દ્ર પટેલ, પ્રફુલ્લ રાવલ, કિશોરસિંહ સોલંકી, રમણીક સોમેશ્વર વગેરે શોભાયમાન હતાં. મંચસ્થ મહાનુભાવોનું કુમારિકાઓ દ્વારા કંકુ-અક્ષતથી સ્વાગત કરવામાં આવ્યું હતું. યતિશ્રી વિજયસોરજી મ.સા.એ. આશીર્વાદ આપ્યા.

ત્યારપછી કિશોરસિંહજીએ સ્વાગતપ્રવચન કર્યું. તેમણે પ્રસ્તુત શબ્દપર્વ યોજાયું તે અંગે ખૂબ આનંદ વ્યક્ત કર્યો. તેમણે આ બળુકા વિસ્તારનો વિગતે પરિચય આપ્યો. તેમણે ઢેદરાબાદથી પધારેલા તેલુગુ સાહિત્યના જાણીતા કવિ શ્રી એન. ગોપી, રઘુવીરભાઈ, અન્ય સાહિત્યકારો, સ્થાનિક વિસ્તારના અગ્રણીઓ, ધારાસભ્યો સૌના વિશેષ ઉલ્લેખ સાથે તેમની ઉપસ્થિતિ અંગે આનંદ વ્યક્ત કર્યો. માળા, પુષ્પગુચ્છ તથા પ્રતીક ભેટ (memento - મિમેન્ટો) અર્પણ કરીને સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. આ સન્માન યતિશ્રી વિજયસોમજી મ. સા. તથા શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકીના હસ્તે કરવામાં આવ્યું.

ત્યાર બાદ સભાસંચાલનનો ભાર શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સંભાળ્યો હતો. શ્રી રમણીક સોમેશ્વરે અતિથિવિશેષ શ્રી એન. ગોપીનો વિગતપૂર્ણ સાહિત્યિક પરિચય આપ્યો હતો. ત્યાર બાદ શ્રી એન. ગોપીએ પોતાનું વ્યાખ્યાન અંગ્રેજી ભાષામાં આપવાનું પસંદ કર્યું. અલબત્ત, તેમનું વ્યાખ્યાન હિન્દી ભાષામાં મુદ્રિત સ્વરૂપે સૌને ઉપલબ્ધ કરવામાં આવ્યું હતું.

આ તકે શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ પ્રાસંગિક પ્રવચન આપતાં કહ્યું કે આપણે જે યુગમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ તે બહુ મોટી કટોકટીમાંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ. એક દષ્ટાંતથી વાત સમજાવી. કેટલાક લોકપરંપરાથી, પેઢીઓથી સો-સો વ્યક્તિ કુટુંબમાં સાથે જીવે છે. આમ કઈ રીતે જીવી શકો છો તેમ પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે Tolerance - સહનશીલતા કેળવીને અમે જીવીએ છીએ. સહનશીલતા, સહિષ્ણુતાના મુદ્દા પર ભાર મૂકતાં શ્રી ટોપીવાળાસાહેબે બોબ ડિલનને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું તે ઘટનાનું સ્મરણ કર્યું. કેટલા ઉદાર બની શકાય તેનું આ દષ્ટાંત છે તેમ કહ્યું. આજના યુગની સૌથી મોટી માગ ‘સહિષ્ણુતા’ છે તેમ જણાવ્યું.

શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે (મહામંત્રી) પરિષદની એક વર્ષની કામગીરીનો અહેવાલ રજૂ કર્યો. પરિષદ-અહેવાલની મુદ્રિત નકલ સૌ પ્રતિનિધિઓને આપવામાં આવી હતી. મંચ પરથી મહામંત્રીએ ટૂંકમાં રજૂઆત કરી હતી. ત્યાર બાદ શ્રી રઘુવીર ચૌધરીએ પ્રાસંગિક ઉદ્બોધન કર્યું હતું. પછી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટે પોતાના ઉદ્બોધનમાં જ્ઞાનસત્રના સ્વરૂપ વિશે વાત કરી. પુરસ્કાર-વિતરણ તથા સરવૈયાની બેઠકવાળો ભાગ જ્ઞાનસત્રમાંથી દૂર કરી સ્વતંત્ર રીતે તે બંને કાર્યને સામેલ કરતો એક કાર્યક્રમ અમદાવાદ ખાતે જુદી રીતે યોજાશે તેમ જણાવ્યું. આ ફેરફારથી જ્ઞાનસત્રમાં ઉમેરાયેલી બેઠક તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમણે સરકારી સાહિત્યની સંસ્થાઓ વિશે વાત કરી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સ્વાયત્ત રીતે કાર્યરત છે તેનો આનંદ વ્યક્ત કર્યો.

તા. ૨૩-૧૨-૨૦૧૬, શુક્રવાર બપોરે ૩.૦૦ કલાકે જ્ઞાનસત્રની બીજી બેઠકનો શુભારંભ થયો હતો. આ બેઠક - શતાબ્દી વંદના : શ્રી બાલમુકુન્દ દવે અને શ્રી

વેણીભાઈ પુરોહિતના અધ્યક્ષ હતા શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક તથા શ્રી ઉદયન ઠક્કર. સંચાલન - શ્રી રાજેન્દ્ર પટેલ. શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે શતાબ્દી વંદના નિમિત્તે અધ્યક્ષીય વક્તવ્યને શીર્ષક આપ્યું હતું. 'અતીતની સફર'. મુદ્રિત વ્યાખ્યાનોની પુસ્તિકા સૌ પ્રતિનિધિઓને આપવામાં આવી હતી.

શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકે કવિશ્રી બાલમુકુન્દ દવેના સાહિત્ય અને વિશેષે કાવ્યોનો આસ્વાદમૂલક પરિચય કરાવ્યો હતો. તેમણે બાલમુકુન્દના સમગ્ર સાહિત્યનો અભ્યાસ અને સંપાદન કર્યા હોવાથી કવિના શબ્દ સાથેનો તેમનો ઘનિષ્ઠ પરિચય વક્તવ્ય દરમિયાન જોવા મળ્યો હતો. શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક જણાવે છે કે તેમનો પદ્યબંધ પાકો હતો. તેમને લયનો બહુ સરસ ખ્યાલ છે. બાલમુકુન્દની પંક્તિ સાવ સ્વાભાવિકતાથી રજૂ કરતાં જઈ પોતાનાં નિરીક્ષણો આપતાં હતાં.

શ્રી ઉદયન ઠક્કરે કવિશ્રી વેણીભાઈ પુરોહિતના સાહિત્યનો અને વ્યક્તિત્વનો પરિચય કરાવ્યો હતો. શરૂઆતમાં ઉદયન ઠક્કરે જણાવ્યું કે વેણીભાઈ મુંબઈ આખામાં પ્રસિદ્ધ હતા. તેમના વિનોદ માટે ખાસ જાણીતા તેમ તેઓ તેમના હાજરજવાબીપણાથી પંકાયેલા હતા. ઉદયનભાઈએ કહ્યું કે કવિ અનિલ જોશીની પંક્તિ "મેં તો તુલસીનું પાંદડું બિયરમાં નાખીને પીધું" સાંભળીને વેણીભાઈએ લાગવું કીધું કે તારાં તો બેય બગડ્યાં ! ઉદયન ઠક્કરે માહિતી આપી કે વેણીભાઈ જાતજાતના ખેલ કરતાં, ફિલ્મ-રિવ્યૂ પણ કરતા. અખાભગતના છપ્પાની જેમ તેમ 'ગોફણગીતા' લખેલી. તેમણે પત્રકારિત્વ નિમિત્તે ઘણું લખ્યું. તેમના કાવ્યસંગ્રહોમાં 'સિંજારવ' (૧૯૫૫), ગુલઝારે શાયરી (૧૯૬૨), દીપ્તિ (૧૯૬૬), આચમન (૧૯૫૫). ઉદયન ઠક્કરે જણાવ્યું કે વાફૂવૈભવ, શબ્દવૈચિત્ર્ય એ તેમનો વાગ્વિશેષ છે. દા. ત. ખબર ખારેકડી, સમી સાંજનો શમિયાણો, શાંતકાન્તિ-કાંતશાંતિ વગેરે વગેરે. તેમણે વેણીભાઈ પૃથ્વીછંદમાં રચેલું એક સોનેટ વાંચ્યું. તેમણે નોંધ્યું કે સાગરમાંનો ઉછાળ શબ્દોમાં પડવાય છે. તેમણે સાથે એ પણ નોંધ્યું કે કવિ શબ્દરમતમાં સરી પડે છે.

પ્રથમ દિવસે ત્રીજી બેઠક રાત્રે ૮.૦૦ કલાકે યજમાન સંસ્થા આયોજિત સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમ - 'ભવાઈનું મંચન' હતું. નાયક કુટુંબના વંશજ કલાકારોએ પોતાની પરંપરાગત સાંસ્કૃતિક વારસા સમાન કલાપ્રસ્તુતિ કરી. સાહિત્યકારો, સાહિત્યરસિકો ઉપરાંત ગ્રામજનોએ પણ આ કાર્યક્રમનો આસ્વાદ માણ્યો.

બીજા દિવસે તા. ૨૪-૧૨-૨૦૧૬, શનિવાર સવારે ૯.૩૦ કલાકે સત્રની ચોથી બેઠકનો આરંભ થયો હતો. વિષય હતો 'પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય' (મધ્યકાલીન, અર્વાચીન અને સાંપ્રત). અધ્યક્ષ હતા શ્રી અનિલા દલાલ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી અભય દોશી, સમીર ભટ્ટ અને ઈલા આરબ મહેતા જેઓએ અનુક્રમે 'જ્ઞાનવિમલસૂરિનું સાહિત્યમાં

પ્રદાન', 'ગાંધીયુગનું દલિત સાહિત્ય' અને 'નારીવિમર્શ' એવા વિષયો પર વક્તવ્ય પ્રદાન કર્યાં હતાં. સંચાલન શ્રી અજયસિંહ ચૌહાણે કર્યું હતું. આરંભમાં શ્રી અનિલા દલાલે અધ્યક્ષીય વક્તવ્યના સ્વરૂપમાં “ પ્રશિષ્ટ'ની વિભાવના વિશે થોડુંક...” એવા શીર્ષકથી પોતાનું મુદ્રિત વક્તવ્ય વાંચ્યું હતું. તેમણે 'What is a classic ?' શીર્ષક ધરાવતા ટી. એસ. એલિયટના પ્રખ્યાત નિબંધને આધાર બનાવી આખી વાત મૂકી હતી. તેમણે આરંભમાં કહ્યું કે આ બાબત ટેક્નિકલ છે. પરંતુ થોડું ધ્યાન આપશો તો સહેલાઈથી સમજાશે. તેમણે કહ્યું કે વ્યાખ્યા કરવી જરા સંકુલ અને અઘરી બાબત છે. એલિયટે આ વિષય સમજાવતાં પ્રૌઢી, Maturity શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. ચિત્ત, સમાજ, શૈલી તથા સર્જકાની પરિપક્વતાની અપેક્ષા છે. અતીતનો વિવેચનાત્મક બોધ આવશ્યક છે. Universal Meaning જરૂરી છે. ચોસર, દાન્તે, રેનેસાં, શેક્સપિયર વગેરેના ઉલ્લેખો કરીને કહ્યું કે દરેક યુગ પોતાની પરિપક્વતા લઈને આવે છે. Neo Classicismનો ઉલ્લેખ કર્યો.

'જ્ઞાનવિમલસૂરિનું સાહિત્યમાં પ્રદાન' વિષય પર બોલતાં શ્રી અભય દોશીએ જણાવ્યું કે ભિન્નમાલમાં ઓસ્વાલ કુટુંબમાં જન્મેલા આ કવિ ૧૮મી સદીમાં થઈ ગયા. તેમણે સ્તવનો લખ્યાં છે. શ્રી અભય દોશીએ કવિની કેટલીક સુંદર, ભાવવાહી પ્રશિષ્ટ રચનાઓ વિશે વાત કરી હતી. બીજા વક્તા શ્રી સમીર ભટ્ટે 'ગાંધી યુગનું દલિત સાહિત્ય' વિષય પર રજૂઆત કરી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, સ્નેહરશ્મિ, સુંદરમ્, ઉમાશંકર વગેરે કવિઓની રચનાઓને આધાર બનાવી વિષયને ન્યાય આપ્યો. તેમણે કહ્યું કે ગાંધીયુગનું દલિત સાહિત્ય દલિત સાહિત્યના સમભાવનું સાહિત્ય છે. કોયા ભગતની કડવી વાણી, કૃષ્ણ-કર્ણા, નાખુદા, ભંગડી, રૂડકી, વગેરે કાવ્યોના ઉલ્લેખો થયા. દંભ સામેના કટાક્ષની વાત કરી, કરુણનો અનુભવ, પ્રતિકારનું રૂપ વગેરે જોવા મળે છે તેનો પરિચય કરાવ્યો. શ્રીધરાણીનાં કાવ્યો 'મંદિર', 'પાપી'નો ઉલ્લેખ થયો. કરસનદાસ માણેકનાં 'હરિનાં લોચનિયાં', 'જય જગન્નાથ' વગેરેનો ઉલ્લેખ થયો. સ્નેહરશ્મિમાં આકોશનું આછોરું રૂપ જોવા મળે છે એમ કહી આજની કવિતાનું અહીં ઈંગિત જોવા મળે છે તેમ નોંધ્યું. ત્યાર બાદ વાર્તાસાહિત્યમાં નજર ફેરવી. ધૂમકેતુ ૧૯૨૦થી ગાંધીને સમાંતર ચાલે છે તેમ જણાવ્યું. 'લખમી'નો ઉલ્લેખ કર્યો. રા. વિ. પાઠકની 'ખેમી' વિશે વાત કરી. 'માજાવેલાનું મૃત્યુ' વાર્તા અંગે વાત કરી. નવલરામ ત્રિવેદીની 'ડેનિયલ' વાર્તાના કથાવસ્તુ પર પ્રકાશ પાડ્યો. પેટલીકરની વાર્તાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો. કિશોરલાલ મશરૂવાળાના પ્રસંગો, ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકની આત્મકથા વગેરે ઉલ્લેખ થયા. શ્રી સમીર ભટ્ટે કહ્યું કે સૌંદર્યની વ્યાખ્યા ગાંધીયુગમાં બૃહદ્ પરિમાણ ધારણ કરે છે. તેમણે જણાવ્યું કે ગાંધીયુગનું સાહિત્ય સહાનુભૂતિનું સાહિત્ય છે અને આધુનિક યુગનું

સાહિત્ય સ્વાનુભૂતિનું સાહિત્ય છે.

‘નારીવિમર્શ’ વિષય પર શ્રી ઈલા આરબ મહેતાએ વાત કરી. પોતાની નવલકથા ‘૩૨ પૂતળીની વેદના’ ૧૯૮૨માં લખાઈ. એની જ વાત કરવાની છે. હજી પણ સ્ત્રીની સ્થિતિ બદલાઈ નથી. સ્ત્રી-પુરુષસમાનતાનો મુદ્દો કેન્દ્રસ્થાને છે. પ્રશ્નો, સમસ્યાઓ, સમાધાનો છે. નારીવાદ-સશક્તિકરણ, નારીચેતના વગેરે શબ્દોમાં વાત મુકાય છે. તેમણે નારીવાદ વિચારનો જન્મ પશ્ચિમમાં થયો તેનો ટૂંકો ઇતિહાસ રજૂ કર્યો. જહોન સ્ટુઅર્ટ મિલથી આરંભી આ વિચાર કેમ આગળ વધતો ગયો તેનું ચિત્રણ આપ્યું. તેમણે ત્રણ જન્મદત્ત અધિકારોની વાત કરી : Life, Liberty અને Pursuing happiness. આપણે ત્યાંની વાત કરતાં નર્મદની વિધવાવિવાહની વાત કરી. ગોવર્ધનરામની કુસુમના પાત્રની વાત કરી. આવેલા પરિવર્તનની નોંધ લીધી. તેમાં કેટલું બાહ્ય, કેટલું આંતરિક પરિવર્તન આવ્યું છે ? તેવો પ્રશ્ન કર્યો. એક સર્વેમાં આવેલા તારણની વાત જણાવી. મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ હતાશા, નિરાશાનો અનુભવ કરે છે, એકલતાથી પીડાય છે. વર્જિનિયા વુલ્ફનું વાક્ય ટાંક્યું : ‘Room of my own’. સિમોન દ બુવાના પુસ્તક The Second Sexનો ઉલ્લેખ થયો. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો, સ્ત્રીઓને શું જોઈએ છે ? તેમની માગણીઓ શી છે ? તેમણે કહ્યું કે સંબંધો રહેવાના છે. તેમની જરૂરિયાત ભાવનાત્મક છે.

પાંચમી બેઠક બપોરે ૩.૦૦ કલાકે શરૂ થઈ હતી. વિષય હતો માનવવિદ્યા અને સાહિત્ય. આ બેઠકના અધ્યક્ષ હતા શ્રી રમેશ બી. શાહ. વક્તાઓ હતા સર્વશ્રી રૂપલ મહેતા, ધવલ મહેતા, વિદ્યુત જોશી જેઓએ અનુક્રમે ‘ડિજિટલ વર્લ્ડ અને સાહિત્ય’, ‘વાદવિવાદ - સાહિત્યમાં અને અર્થશાસ્ત્રમાં’, ‘સાહિત્ય : એક સામાજિક રચના’ વિષયો પર પેપર્સ/અભ્યાસો રજૂ કર્યા હતાં આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી અજય રાવલે સંભાળ્યું હતું. પોતાના વિષય પર બોલતાં શ્રી રૂપલબહેને જણાવ્યું કે ડિજિટલ વર્લ્ડ સાધન છે. સમાજ બદલાતો રહે છે. વાહન બદલાય છે. પ્રવાસ માટે ઘોડાની જગ્યાએ સ્કૂટર/મોટર આવ્યાં. પણ તેથી ઘોડાને દફનાવી નથી દેતા. સર્જકના વિચારનું વાહન બદલાઈ શકે. ડિજિટલ વર્લ્ડ નવું બદલાયેલું સાધન છે અને તે ખૂબ શક્તિશાળી સાધન છે. ચાકુ સાથે સરખામણી કરીને તેમણે સમજાવ્યું કે ચાકુ સર્જકમાં પણ વપરાય છે, તેનાથી ખૂન પણ થઈ શકે છે. ડિજિટલ વર્લ્ડથી આપણું કશું ઝૂંટવાઈ જશે એવું નથી. અલબત્ત, બેજવાબદારીપૂર્વક થતા ઉપયોગ જરૂર ટીકાપાત્ર છે.

‘વાદ-વિવાદ : સાહિત્યમાં અને અર્થશાસ્ત્રમાં’ વિષય પર બોલતાં ધવલ મહેતાએ સ્વાતંત્ર્ય / સ્વાયત્તતાનો મુદ્દો ચર્ચ્યો. લોકશાહીને deepening અને widening કરવા માટે નાની સંસ્થાઓ સુધી લોકશાહી પહોંચવી જોઈએ. એમણે સ્પષ્ટ કર્યું કે

પક્ષ-પ્રતિપક્ષમાં અહીં આ મુદ્દે કોઈ વિલન કે કોઈ હીરો નથી. બંને હીરો છે. બીજો મુદ્દો ઘટનાતત્ત્વના લોપ અંગેનો લીધો. ઘટનાનું તિરોધાન એટલે શું તે સરળ ભાષામાં સમજાવ્યું અને સુરેશ જોશી Vs ઉમાશંકર જોશી-વિવાદમાં આજે સુરેશ જોશીનો પંથ વિસ્મૃત થયો છે. ઉમાશંકર પંથ જીવંત છે. ‘મૃણાલ’ કાવ્યમાંથી થોડું પઠન કર્યું. ત્રીજો મુદ્દો દલિત સાહિત્યનો લીધો. ‘આંગણિયાત’ જો ઉજું મોજું છે તો રઘુવીર યથું મોજું છે. દલિત સાહિત્યમાં હરીશ મંગલમ્, મોહન પરમાર, પ્રવીણ ગઢવી વગેરેના ઉલ્લેખ કર્યા. તેમણે નોંધ્યું કે દલિતમાં નાટક નથી લખાતાં. દલિત Vs દલિતના મુદ્દે બોલતાં તેમણે જણાવ્યું કે માત્ર આકોશને સ્થાને સૌંદર્ય દાખલ થાય તે ઇચ્છનીય છે. અર્થશાસ્ત્રના વિવાદો પર બોલતાં જણાવ્યું કે એક પણ સાહિત્યકાર અર્થશાસ્ત્રી નથી. તેમણે કહ્યું કે આર્થર હેલી જેવું લખાણ આપણે ત્યાં લખાતું નથી. અલબત્ત, કિશોરસિંહ સોલંકી અને ધ્રુવ ભટ્ટનાં સર્જનોની તેમણે નોંધ લીધી.

શ્રી વિદ્યુત જોશીએ ‘સાહિત્ય : એક સામાજિક ઘટના’ વિષય પર બોલતાં જણાવ્યું કે આ Multi Dimentional ચર્ચા છે. સાહિત્યની સીમામાં થોડું ઉમેરણ છે તેથી આ અનુસીમા છે. ઉમાશંકર જોશીએ ૧૯૮૪માં સર્જકોને સવાલો પૂછ્યા હતા. સૌ સર્જકોના જવાબો જુદાજુદા છે. વિદ્યુત જોશીએ કહ્યું કે સર્જન એ એક વર્તન છે, આ વર્તનનાં ત્રણ પરિમાણ છે. ૧. વ્યક્તિ અને તેનું અનુભવવિશ્વ. ૨. વ્યક્તિ પોતે સંસ્થાગત છે. જુદી જુદી જગ્યાએ જુદું જુદું વર્તન હોય છે. જુદી જુદી ભૂમિકા હોય છે. આ Institutional Behaviour છે. ૩. Culture : મૂલ્યવ્યવસ્થા અસર કરનારી નીવડે છે. મૂલ્યવિશ્વ કેવું છે તેના પર આધાર છે. આમ સર્જન એ ત્રિપરિમાણીય વર્તન છે. આટલું સમજાવ્યા પછી સાહિત્ય એ સામાજિક ઘટના છે તે મુદ્દો સ્પષ્ટ કર્યો. તેમણે પ્રશ્ન કર્યો - ભાષા-શબ્દ ક્યાંથી ઉદ્ભવે છે ? અને કહ્યું કે સમાજ ન હોત તો ભાષા ન હોત. પછી જણાવ્યું કે ભાષા આપણને મર્યાદિત કરે છે. ભાષા વાસ્તવમાં એક બંધન છે. ભાષા જેટલી વિશાળ એટલું સર્જકત્વ સમૃદ્ધ. ભાષાકર્મ વિશે વાત કરી. અર્થ અંગે કહ્યું કે સમજાય નહીં તે માણી કેવી રીતે શકાય ? વેબરની વ્યાખ્યા આપી. કહ્યું કે Every Meaning is Social. શબ્દ સાથે અર્થ જોડાયેલા છે. બાળક પોતાનું અનુભવવિશ્વ ઘડતું જાય છે. ભાષાકર્મ વિકસાવવું જોઈએ.

ત્યાર બાદ અધ્યક્ષશ્રી રમેશ શાહે શરૂઆતમાં ત્રણે વક્તાઓનાં વક્તવ્યો પરત્વે કેટલાક મુદ્દાઓ પર ટિપ્પણી રજૂ કરી.

ટિપ્પણી આપ્યા બાદ શ્રી રમેશ શાહે ‘સામાજિક શાસ્ત્રો અને સાહિત્ય : અર્થશાસ્ત્રના સંબંધમાં’ એ વિષય પર પોતાનાં મંતવ્યો રજૂ કર્યાં. તેમનું વ્યાખ્યાન મુદ્રિત સ્વરૂપે સૌ પ્રતિનિધિઓને વિતરિત કરવામાં આવ્યું હતું. રમેશભાઈએ તે પૈકી

કેટલાક મુદ્દાઓ રજૂ કર્યાં. તેમણે કહ્યું કે સાહિત્યકારો અર્થશાસ્ત્રમાં ગયા જ નથી. વળી, અર્થશાસ્ત્રની વ્યક્તિને પોતાના એટલા પ્રશ્નો છે કે અન્ય શાસ્ત્રમાં તે જઈ શક્યા નથી. વ્યક્તિની ભૂમિકાઓ જુદી જુદી હોઈ શકે પરંતુ અર્થશાસ્ત્ર માણસને એક જ દષ્ટિએ જુએ છે. Economic Man - અર્થપરાયણ માનવી. પોતાના લાભને મહત્તમ કરવાનો પ્રયત્ન અને ખર્ચને ન્યૂનતમ રાખે તેવો માણસ એવી અર્થશાસ્ત્રીની માણસ અંગેની ધારણા છે. અર્થશાસ્ત્ર કેવી રીતે કામ કરે છે તેની વાત કરતાં એડમસ્મિથનું 'વેલ્થ ઓફ નેશન' પુસ્તક તેમણે યાદ કર્યું. બજારની આ આખી પ્રવૃત્તિ કઈ રીતે ચાલે છે તે વિશે જણાવતાં એડમ સ્મિથે કહેલું કે એક અદૃશ્ય હાથ આ પ્રવૃત્તિ પાછળ કામ કરે છે. કસાઈનો દાખલો આપે છે. તે પોતાના લાભ માટે માંસ વેચે છે. ગ્રાહક પોતાની જરૂરિયાત માટે ખરીદે છે. સમાજમાં સૌ પોતાના સ્વાર્થમાં જ વર્તે છે. સમગ્ર વ્યવસ્થા સરસ રીતે ચાલે છે. તેમણે વિનિમયના સંબંધ વિશે, શિકાગો સ્કૂલ ઓફ થોટ વિશે વાતો કરી. મુકુન્દરાયની વાર્તાનું દષ્ટાંત, વધુ બાળકો પેદા કરવાં / ઓછાં બાળકો પેદા કરવાં, નારીશોષણ વગેરે દષ્ટાંતો આપતાં જઈ પોતાની વાત મૂકી. તેમણે કહ્યું કે અર્થશાસ્ત્રમાં એક પણ બાબત એવી નથી જેના વિશે મત-મતાંતર ન હોય. એક મત એવો છે જે કહે છે કે માણસ તર્કબદ્ધ રીતે વર્તે છે એવી ધારણા છે. (Rationality). ત્યારે એક શાખા એવી ઊભી થઈ, તેણે પ્રયોગ કર્યાં, કહ્યું કે માણસ તર્કબદ્ધ રીતે વર્તતો નથી.

વક્તાઓ તથા અધ્યક્ષશ્રીના સમાપન પછી પરિષદપ્રમુખ શ્રી ટોપીવાળાસાહેબની ટિપ્પણીને અનુલક્ષીને માનવવિદ્યાઓની પડતી થઈ રહી છે તે મુદ્દાને મંચસ્થ મહાનુભાવોએ બીજા દોરમાં આધાર સાથે ચર્ચા કરીને વિષયને ન્યાય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો.

શનિવારની રાત્રિબેઠક ૮.૦૦ વાગે આરંભાઈ હતી. સત્રની આ છઠ્ઠી બેઠકમાં ઉત્તર ગુજરાતના પરિવેશની કૃતિઓનું વાચિકમ્ રજૂ થયું હતું. આસ્વાદની આ બેઠક રસપ્રદ બની રહી હતી. વડગામ તાલુકાના PSI શ્રી પટેલસાહેબે 'ફૂંપળ ફૂટતાંની વેળાએ...' અછાંદસ કૃતિનો કાવ્યપાઠ કર્યો હતો, શ્રી કિશોરસિંહ સોલંકીએ ભૂમિકારૂપ ઉદ્બોધનમાં આનર્તપ્રદેશની વિશેષતા વર્ણવી હતી. મુસાફિર પાલનપુરીએ કેટલાંક મુક્તકો તથા ગઝલો રજૂ કર્યાં હતાં. પાલનપુરી બોલીનો પ્રગાઠ અનુભવ કરાવ્યો હતો. ધરમભાઈ શ્રીમાળીએ પોતાની એક ટૂંકીવાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. પ્રશાંત જાદવે ઉત્તર ગુજરાતની બોલીમાં ઉત્તર ગુજરાત અંગે વાત કરી હતી. કિશોરસિંહ સોલંકીએ પોતાના નિબંધ 'પાદરનો વડ'નું પઠન કર્યું હતું. સમીર ભટ્ટે અછાંદસ કાવ્ય 'સિદ્ધરાજ જયસિંહની એક અનુભૂતિ'નું પઠન કર્યું હતું. શ્રી વૈભવ કોઠારીએ સુચારુ સંચાલન

કર્ચું હતું. બીજા દોરમાં મુસાફિર પાલનપુરી તથા પ્રશાંત જાદવે રજૂઆત કરી હતી. તીવ્ર ઠંડીમાં પણ શ્રોતાસમૂહ છેક સુધી ઉપસ્થિત રહ્યો હતો.

તા. ૨૫-૧૨-૨૦૧૬, રવિવાર સવારે ૯.૦૦ કલાકે સત્રની સાતમી બેઠકનો આરંભ થયો હતો. ‘પ્રદેશવિશેષ અને સાહિત્ય : બનાસકાંઠા’ (ઉત્તર ગુજરાત) વિષયની બેઠકના અધ્યક્ષશ્રી ભગવાનદાસ પટેલ હતા. વક્તાઓ સર્વશ્રી મુસાફિર પાલનપુરી અને મનીષા દવે હતાં જેમણે અનુક્રમે ‘પાલનપુરી બોલી’ અને ‘ઉત્તર ગુજરાતના સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતી ગ્રામચેતના’ વિષય પર રસપ્રદ વક્તવ્યો આપ્યાં હતાં. સંચાલન શ્રી સંધ્યા ભટ્ટ દ્વારા કરવામાં આવ્યું હતું. આરંભમાં શ્રી ભગવાનદાસ પટેલે ‘ભીલી પ્રણયગીતો : સમાજજીવનના સંદર્ભમાં’ (ઉત્તર ગુજરાત) વિષય પર પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું. તેમનું મુદ્રિત વ્યાખ્યાન સૌ પ્રતિનિધિઓને વિતરિત થયું હતું. તેમણે ટૂંકમાં વક્તવ્ય રજૂ કર્યું હતું. ડૉ. મનીષા દવેએ ‘ઉત્તર ગુજરાતના સાહિત્યમાં વ્યક્ત થતી ગ્રામચેતના’નો ચિતાર પાંચ નવલકથાના આધારે વર્ણવ્યો હતો. ‘માનવીની ભવાઈ’, ‘ઉપરવાસ’, ‘વીરવાળા’, ‘આસો સુદ આઠમ’ તથા ‘મલક’ નવલકથાઓની ચર્ચા કરી હતી. તેમની પ્રસ્તુતિ અભ્યાસપૂર્ણ હતી. શ્રી મુસાફિર પાલનપુરીએ આસ્વાદમૂલક શૈલીમાં રસપ્રદ રજૂઆત દ્વારા પોતાનો લેખ પ્રસ્તુત કર્યો હતો. મુસાફિર પાલનપુરીના પ્રભાવ પછી તરત બીજો ઉપક્રમ આરંભવો મુશ્કેલ ગણાય. આ સંજોગોમાં સાતમી બેઠકની સમાપ્તિ અને આઠમી બેઠકના આરંભ વચ્ચે શ્રી સંધ્યા ભટ્ટે પોતાના ભાવવાહી કંઠે કવિશ્રી અનિલ જોશીનું એક ગીત - ‘અડધી રાતે ગામ છેવાડે, ભેંકડો તાણી છોકરું રડ્યું’ ગાઈને રજૂ કર્યું તેથી પાલનપુરી બોલીમાંથી ભાવપરિવર્તન સાધી આઠમી બેઠકમાં શ્રી પ્રફુલ્લ રાવલ તથા શ્રી કિશોરસિંહજીના સંચાલનમાં સભાએ પ્રવેશ કર્યો.

મંચસ્થ મહાનુભાવોમાં સર્વશ્રી ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાસાહેબ, યતિશ્રી વિજયસોમજી મ. સા., રઘુવીર ચૌધરી, વર્ષા અડાલજા, રાજેન્દ્ર પટેલ, કિશોરસિંહજી, પ્રફુલ્લ રાવલ ઉપસ્થિત હતાં. પ્રમુખશ્રી ટોપીવાળાસાહેબે પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં માત્ર બે શબ્દો કહ્યા - સંતર્પક. આભાર. મહારાજ સાહેબે પ્રાસંગિક વક્તવ્યમાં લાગણીસભર થઈને કહ્યું કે આપ સૌ આજે વિદાય લેશો ત્યારે બપોર પછી મને એકલો થઈ ગયો છું તેવું લાગશે. આપ સૌએ એવી માયા લગાડી છે. ૫૦૦થી ૧૦૦૦ મહેમાન આવે તોપણ સમાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા કરી હતી. સૌ આવ્યાં. સારું લાગ્યું. મહારાજશ્રીનું પરિષદ દ્વારા પ્રતીક સન્માન કરવામાં આવ્યું. યજમાન સંસ્થાએ શ્રી ભરતભાઈ (કેટરિંગ)નું પ્રતીક સન્માન કર્યું. ત્રણેય દિવસ તમામ વક્તાઓ, અધ્યક્ષો, સંચાલકોનું યજમાન સંસ્થા દ્વારા માળા, પુષ્પગુચ્છ તથા મિમેન્ટોથી સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું.

કિશોરસિંહભાઈએ પ્રાસંગિક પ્રવચન કર્યું. યજમાન સંસ્થાએ વિગતપૂર્ણ આભારવિધિ કરી તેમ પરિષદે પણ વિગતપૂર્ણ આભારવિધિ કરી. આ તકે બે વર્ષના ગાળામાં સદ્ગત થયેલા સાહિત્યકારોને ઠરાવ કરીને મૌન શ્રદ્ધાંજલિ અર્પવામાં આવી હતી.

સત્ર સંપન્ન થયું ત્યારે એક ભાવસભરતાની લાગણી થઈ અને યુવાવર્ગની વિશાળ ઉપસ્થિતિ પરિષદની ઉજ્જવળ આવતીકાલનાં દર્શન થયાં. આનંદ-આનંદ.

૧૪

સાભારસ્વીકાર

કવિતા

(૧૭૯) સ્નેહસલિલા : મીનાક્ષી સી. શાહ, ૨૦૧૫, શ્રુતિ એપાર્ટમેન્ટ, ભાઈકાકાનગર, થલતેજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૪, પૃ. ૩૦+૧૪૫, રૂ. Nil (૧૮૦) અક્ષરની આંગળિયું ઝાલી : સાંઈરામ દવે, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. પૃ. ૧૪+૧૦૧, રૂ. ૧૭૫ (૧૮૧) અચરજના ઓવારેથી : કીર્તિકાન્ત પુરોહિત, ૨૦૧૫, સારસ્વત સાહિત્ય સદન, અમદાવાદ, પૃ. ૯૬, રૂ. ૯૦ (૧૮૨) મેઘરવડે : અચલ અમરેલિયા, ૨૦૦૬, સાહિત્ય સંગમ ભાવનગર, પૃ. ૯૬, રૂ. ૫૦ (૧૮૩) કાવ્યમંજરી : સ્વ. લક્ષ્મીશંકર વોરા, ૨૦૧૫, શ્રીમતી મંજરી બી. અંજારિયા, ૩૩, મિસ્ત્રી કોલોની, અંજાર (કચ્છ), પૃ. ૨૪+૨૪૨, રૂ. Nil (૧૮૩/એ) પાથરણાવાળો : રમેશ આચાર્ય, ૨૦૧૫, લટૂર પ્રકાશન, ભાવનગર, ૧૨+૬૦, રૂ. ૧૦૦

જીવનચરિત્ર

(૧૮૪) મારી જીવનયાત્રા : એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ, અનુ. : ખ્યાતિ બારોડ, ૨૦૧૫, આર. આર. શેઠ એન્ડ કંપની પ્રા. લિ. મુંબઈ/અમદાવાદ, પૃ. ૧૧૯, રૂ. ૧૨૫ (૧૮૫) ભારતરત્ન સચીન તેંડુલકર : જગદીશ શાહ, ૨૦૧૫, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ ૧૬+૨૧૬, રૂ. ૩૦૦

આવરણચિત્ર સંદર્ભનોંધ

■ પીયૂષ ઠક્કર ■

શિલ્પકાર : અર્પણા કૌર (જ. ૧૯૫૪, દિલ્લી)

આવરણચિત્રનું શીર્ષક : આરતી

માધ્યમ : કેન્વાસ પર તૈલચિત્ર

વર્ષ : ૨૦૦૧

મોહન દાંડીકરના અનુવાદમાં અજિત કૌરની આત્મકથા ‘ખાનાબદોશ’ આપે વાંચી હશે. ભારતના એક પ્રતિષ્ઠિત ચિત્રકાર અર્પણા કૌર એ અજિત કૌરનાં દીકરી થાય. ચિત્રકલામાં સ્વશિક્ષિત આ ચિત્રકારનું ચિત્રજગત બહુ પરિમાણી છે. એમનો ફલક વિશાળ છે. એમનાં ચિત્રોમાં લોક-આદિવાસી અને મધ્યમવર્ગની સ્ત્રીઓનું જીવન આલેખાયું છે. એમાં સમસામયિક ઘટનાઓ વચ્ચે સ્ત્રીના કેન્દ્રથી આ જગત જોવાયું ને વ્યક્ત થયું છે. એમાં યુદ્ધની અસારતા છે, કોમી રમખાણોની વિભીષિકા છે, પર્યાવરણ માટેની ચિંતા છે તો સામાજિક રૂઢિના કારણે વિસ્થાપિત વૃંદાવનની વિધવાઓ પણ છે.

અર્પણા કૌરની શૈલી વિવિધ રસ્તે - પ્રભાવે ઘડાઈ છે. એમાં લોકચિત્રકલાની યાદ અપાવે એવી સાહજિકતા અને પ્રતીકાત્મકતા છે તો પ્રશિષ્ટ કલાની પ્રૌઢિ પણ છે. એમનાં ચિત્રો જોતાં જાણે કોઈ લોકકથાનાં પાત્રો કેન્વાસ પર આવી ગયાં હોય એમ પણ લાગે. જીવનના વિવિધ તબક્કે એમણે એકાધિક ચિત્રશ્રેણીઓ રચી છે. ગુરુ નાનક, કબીર અને બુદ્ધના જીવનપ્રસંગોને લઈ એમણે ચિત્રો કર્યા છે.

આવરણ પરનું ચિત્ર ગુરુ નાનક પરની ચિત્રશ્રેણીમાંથી છે. શીર્ષક છે ‘આરતી’. ચિત્રમાં નજીવી વસ્તુસામગ્રી છે અને વર્ણો પણ મર્યાદિત છે. મુખ્યત્વે ઘેરા ભૂરા રંગના વિવિધ શેડ્સ આમાં માણવા મળે છે. અહીં વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ જાણે એકાકાર થયા છે. જાણે પુરુષ અને પ્રકૃતિનું પણ અહીં નિમજ્જન થયું છે. ગુરુ નાનકદેવની આંખો કાળના ગત અનાગતના સીમાડાઓ ઓળંગતી એકચિત્ત સ્થિર છે, લીન છે. સૃષ્ટિ સમસ્ત સાથે તાદાત્મ્ય છે.

આપણી વાત

■ સંકલન : પ્રફુલ્લ રાવલ ■

પરિષદવૃત્ત

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આયોજિત તા. ૧૭-૧૨-૨૦૧૬ના રોજ એકદિવસીય પરિસંવાદ ‘મૃતનો અમૃતયોગ’ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધન ભવનમાં સવારે ૮.૩૦થી સાંજે ૫.૦૦ કલાકે યોજાયો હતો.

પરિસંવાદના પ્રારંભે પરિષદના મંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે પરિસંવાદમાં સૌનું સ્વાગત કરીને વિષયને અનુરૂપ ભૂમિકા બાંધી આપી હતી. શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રએ અભિભાષણમાં મૃત સાહિત્યકારોની અમૃત કૃતિઓની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. જેમાં કાચી વયે મૃત્યુ પામનારા સ્વર્ગસ્થ શ્રી રણજિતરામ મહેતા, કેતન મુનશી, ગજેન્દ્ર બૂચ, ગોવિન્દ સ્વામી, જગદીશ વ્યાસ, ભૂપેશ અધ્વર્યુ, મણિલાલ દેસાઈ, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, નીતિન મહેતા અને ગિરીન ઝવેરી વિશેની અને વિદેશી સાહિત્યકારોની ચર્ચા કરી હતી. પરિષદપ્રમુખ શ્રી ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ મૃતનો અમૃતયોગ વિશેની વાત કરતાં કાચીવયે અવસાન પામેલા કવિઓની અમૃત બની જાય તેવી અને તેમનામાં પડેલી વિરલ પ્રતિભાશક્તિને ચીંધી આપી હતી.

આ પરિસંવાદ ચાર બેઠકોમાં યોજાયો હતો. દ્વિતીય બેઠકમાં શ્રી કિરીટ દૂધાતે શ્રી રણજિતરામ મહેતા વિશે વિગતે વાત કરી હતી. જેમાં ‘માસ્તર નંદનપ્રસાદ’ વાર્તાની વિગતે ચર્ચા કરી હતી. આ ઉપરાંત તેમનામાં સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ કેવી ભાવના હતી તેની વિશદ ચર્ચા કરી હતી અને તેમના વિવેચક તરીકેના નિબંધોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. શ્રી વિજય શાસ્ત્રીએ શ્રી કેતન મુનશીની વાર્તાઓની સમીક્ષા કરતું પેપર તૈયાર કર્યું હતું. જે પેપરનું વાચન શ્રી ધ્વનિલ પારેખે કર્યું હતું. તેમાં ‘રક્તદાન’ વાર્તાની ચર્ચા વિગતે કરી હતી. શ્રી ઉદયન ઠક્કરે શ્રી ગજેન્દ્ર બૂચની કવિતાની લાક્ષણિકતાઓ ચીંધી આપી હતી. શ્રી પ્રવીણ પંડ્યાએ શ્રી જગદીશ વ્યાસની કવિતા વિશે વાત કરી હતી તેમાં મૌક્તિકા, ગીત, ગઝલ અને અછાંદસ રચનાની ઝીણવટથી ચર્ચા કરી હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી પારુલ કંદર્પ દેસાઈએ કર્યું હતું. તૃતીય બેઠકમાં શ્રી નિસર્ગ આહિરે શ્રી ગોવિંદ સ્વામીની કવિતાની ચર્ચા કરી હતી. શ્રી રમણ સોનીએ શ્રી ભૂપેશ અધ્વર્યુની કવિતાઓ અને વાર્તાઓની ચર્ચા કરી હતી. જેમાં વાર્તાકાર ભૂપેશ અધ્વર્યુની ‘હનુમાનલવકુશમિલન’ જેવી વાર્તાની ચર્ચા હતી.

આ ઉપરાંત તેમની કવિતાઓમાં ગઝલ, ગીતો અને ‘યા પીતાં’ અને ‘બૂટ કાવ્યો’ તેમજ ‘કૃપિત રાક્ષસી’ વગેરે કાવ્યોનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો. વિગતે ચર્ચા કરી હતી. શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટે શ્રી મણિલાલ દેસાઈની કવિતાની સાથે સાથે બીજા સર્જનની પણ વાત કરી હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી ધ્વનિલ પારેખે કર્યું હતું. ચોથી બેઠકમાં શ્રી ભરત મહેતાએ વિવેચક શ્રી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ વિશેની સાહિત્યિક કૃતિઓની વિગતે સરસ ચર્ચા કરી હતી. શ્રી સેજલ શાહે પોતાના ગુરુ શ્રી નીતિન મહેતાની કાવ્યબાનીની વાત કરી જેમાં ‘નિર્વાણ’ અને ‘અનિત્ય’ કાવ્યસંગ્રહોની ચર્ચા કરતાં દરિયા વિશેનાં કાવ્યો અને ટ્રેનવિષયક કાવ્યની ચર્ચા કરી હતી. તેમજ ‘ચૂસાયેલો ગોટલો’ જેવી કવિતાની વિશેષતા પણ તારવી આપી હતી અને શ્રી ઉત્પલ પટેલે શ્રી ગિરીન ઝવેરીના જીવનની સાથે કાવ્યસર્જનની ચર્ચા કરી કવિપ્રતિભાની ઓળખ કરાવી હતી. આ બેઠકનું સંચાલન શ્રી અજય રાવલે કર્યું હતું. છેલ્લે પરિષદના મહામંત્રીશ્રી પ્રફુલ્લ રાવલે સમાપન કરતાં સૌનો આભાર માન્યો હતો.

પાક્ષિકી અંતર્ગત તા. ૧૫-૧૨-૨૦૧૬ના રોજ ધવલ સોનીએ ‘પીડા’ વાર્તાનું પઠન કર્યું હતું. વાર્તામાં માનસિક રીતે અસહજ સ્થિતિ દર્શાવતા નાયકની વાત મુકાઈ હતી. એક બાજુ પ્રેયસી મનોરમા સાથેનો સંબંધ અને બીજી બાજુ પત્ની રાધિકા સાથેનો ધિક્કારભર્યો વ્યવહાર આ બંને વચ્ચે ભીંસાતા નાયકની સ્થિતિની વર્ણનને આધારે કહેવાયેલી વાર્તા કથારસ ઉત્પન્ન કરી શકી ન હતી. કથાવસ્તુ પડકારજનક હતું અને કેટલાક પ્રશ્નો અનુત્તર રહી જતા હતા. લેખકનો પ્રયત્ન નોંધપાત્ર હતો તેવું ભાવકચર્ચામાંથી ફલિત થતું હતું.

રવીન્દ્ર ભવન, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપક્રમે તા. ૮-૧૨-૨૦૧૬ના રોજ નિરંજન ભગતે ‘રવીન્દ્રનાથની કાવ્યસૃષ્ટિ : કાહિની’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૧૭-૧-૧૭ના રોજ સાંજે ૬ વાગ્યે પરિષદ ભવનમાં ક. લા. સ્વાધ્યાયમંદિર દ્વારા આયોજિત ગ્રંથગોષ્ઠિ કાર્યક્રમ અંતર્ગત હિમાંશી શેલતકૃત ‘મુક્તિવૃત્તાંત’ વિશે શ્રી રૂપાલીબર્ક આસ્વાદલક્ષી વક્તવ્ય આપશે. સૌને હાર્દિક નિમંત્રણ છે.

સાહિત્યવૃત્ત

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ભંદ્રકર વિદ્યાદીપક શ્રેણીના ઉપક્રમે તા. ૨૩-૧૧-૨૦૧૬ના રોજ ૨૫૭મું વ્યાખ્યાન પ્રા. શાંતિકુમાર પંડ્યાએ ‘રામાયણ : રાજધર્મ અને પ્રેમધર્મ’ એ વિશે સાહિત્યરસિકોની ઉપસ્થિતિમાં આપ્યું હતું. તા. ૧૬-૧૧-૨૦૧૬ના રોજ વિશ્વકોશમાં શ્રી દીપક વ્યાસે ‘યુદ્ધ વિનાનું વિશ્વ શક્ય છે ?’ વિશે વક્તવ્ય આપ્યું હતું.

તા. ૧૨-૧૨-૨૦૧૬ના રોજ ભાઈદાસ સભાગૃહ, વિલેપાર્લે મુંબઈમાં ખલીલ

ધનતેજવીની કારકિર્દી-કથા ‘સોગંદનામું’નું વિમોચન અતિથિવિશેષ કનુભાઈ શાહ અને રામજીભાઈ શાહની ઉપસ્થિતિમાં ડૉ. પ્રકાશ કોઠારીના હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે પુસ્તકના રસપ્રદ પ્રસંગો-આધારિત નાટકની ભજવણી પણ કરવામાં આવી હતી.

ઇલા આરબ મહેતા-લેખિત ‘વાડ’ નવલકથા, રીટા કોઠારી દ્વારા અંગ્રેજીમાં (fence) ઝુબાન પબ્લિશિંગ હાઉસે (દિલ્હી) પ્રગટ કરી છે. તાજેતરમાં પ્રતિષ્ઠિત ‘ક્રોસવર્ડ એવોર્ડ’ - ટ્રાન્સલેશન કેટેગરીમાં - માટે અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાંથી પસંદગી પામી પ્રથમ પાંચમાં શોર્ટલિસ્ટ થઈ હતી. ‘વાડ’ને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું પારિતોષિક પ્રાપ્ત થયું હતું. ‘વાડ’ માટે લેખિકાને જયપુર લિટરલી ફેસ્ટિવલમાં ખાસ નિમંત્રણ મળ્યું હતું.

ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમીના અધ્યક્ષ અને જાણીતા દલિત સર્જક શ્રી પ્રવીણ ગઢવીના ‘આભડછેટના ઓછાયા’ અને ‘છન્નરૂપ’એ બે દલિત વાર્તાસંગ્રહોનું જ્ઞાનપીઠ વિજેતા રઘુવીર ચૌધરીના હસ્તે વિમોચન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભવનમાં કરવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાત પુસ્તકાલય મંડળ - વડોદરાનો ત્રીજો ત્રિદિવસીય કાર્યશિબિર-સેમિનાર, રાજારામ મોહનરાય લાઈબ્રેરી ફાઉન્ડેશન તથા રાજ્યના ગ્રંથાલય વિભાગના સહયોગથી જૂનાગઢ ખાતે યોજાયો હતો. તેનો લાભ ૧૭૫થી વધુ સાર્વજનિક પુસ્તકાલયોના પ્રતિનિધિઓએ લીધો હતો અને તેઓએ વાંચનસેવા વિસ્તરણ માટેનો નિર્ધાર વ્યક્ત કર્યો હતો.

લીંબડીમાં ‘મધુબન સાહિત્ય સંઘ’ની સ્થાપના શ્રી રસિક શાહ દ્વારા ૧૯૭૦માં કરવામાં આવી હતી. જેના હોદ્દાદારો તરીકે ૨૦૧૭ના વર્ષમાં પ્રમુખ તરીકે શ્રી ચંદ્રકાન્ત નિર્મલ, મંત્રી તરીકે શ્રી મયૂરસિંહ રાણા તથા ખજાનચી તરીકે શ્રી સિકંદર મુલતાનીની વરણી કરવામાં આવી છે.

જનજાગૃતિ અભિયાન (વડોદરા) ગુજરાતની જાણીતી સંસ્થા છે. જેના ઉપક્રમે સામાજિક અને સાહિત્યિક કાર્યક્રમો થાય છે. આ સંસ્થા દ્વારા આ વર્ષથી લેખકો અને સંશોધકોમાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ વિષયક કામોમાં રુચિ, નિસબત જાગે તેમજ એવા લેખકોને સન્માન આપી પ્રોત્સાહન મળે; એમના કામ દ્વારા નવી પેઢીમાં સારી દેશપ્રેમની ભાવના જન્મે એ હેતુથી ૨૦૧૫થી ૨૦૧૬માં પ્રગટ થયેલ ભારતીય સ્વાતંત્ર્યવિષયક, સ્વાતંત્ર્યસેનાનીના જીવનકાર્યવિષયક સંશોધનાત્મક સર્જનાત્મક (નવલકથા, નાટક) શ્રેષ્ઠ કૃતિને “સ્વાતંત્ર્યસેનાની રસિકભાઈ આઝાદ” પુરસ્કાર (રૂ. ૭૫૦૦) આપવામાં આવશે. સંલગ્ન લેખકો, પ્રકાશકો તેમજ સંશોધકો, સાહિત્યકારોને કૃતિ સૂચવવા નિમંત્રણ છે. કૃતિની બે નકલો તા. ૧૫-૧-૨૦૧૭ સુધીમાં સંસ્થાના સરનામે પહોંચાડવા વિનંતી છે. જનજાગૃતિ અભિયાન, ‘ઉપાસના’, ૩૧, રાજસ્થંભ સોસાયટી, પોલોગ્રાઉન્ડ પાસે, વડોદરા-૩૮૦૦૦૧.

આ અંકના લેખકો

Arpana Caur : 4/6 Siri Fort Institutional Area, New Delhi-110049

- અજય પાઠક : ૪૩૨/એ, તપોવન, જૂના એરોડ્રામ રોડ, ભાવનગર-૩૬૪૦૦૧
ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળા : ડી/૬, પૂર્ણેશ્વર ફ્લેટ, ગુલબાઈ ટેકરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
દીના પંડ્યા : ૨૮, કે. કે. નગર, સેક્ટર-૧, રન્નાપાર્ક પાસે, ઘાટલોડિયા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧
નટવર પટેલ : એચ-૪૦૩, નિશાન રેસિડેન્સી, શુકન સિટી પાસે, આનંદ પાર્ટીપ્લોટ રોડ, ન્યૂ રાણીપ, અમદાવાદ-૩૮૨૪૭૦
પીયૂષ ઠક્કર : બળવંત પારેખ, સી/૩૦૨, સિદ્ધિ વિનાયક કોમ્પ્લેક્સ, રેલવે સ્ટેશન પાછળ, ફરામજી રોડ, વડોદરા-૩૮૦૦૦૭
પ્રફુલ્લ રાવલ : ૩, રાજમહેલ ફ્લેટ, આઈઓસી કોલોની રોડ, વીરમગામ-૩૮૨૧૫૦
પ્રવીણ પંડ્યા : એચ/૮૦૧, સામ્રાજ્ય ફ્લેટ્સ, ડ્રાઇવઇન રોડ, માનવમંદિર સામે, મેમનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
ભરત દવે : બી/૭૦૩, રુદ્રપ્રયાગ, રિદ્ધિસિદ્ધિ બંગલો પાસે, રામદેવનગર, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
મનસુખ સલ્વા : સી/૪૦૩, સુરેલ એપાર્ટમેન્ટ, દેવાશિષ સ્કૂલ સામે, જજસ બંગલા, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
મનોહર ત્રિવેદી : ૧૪, પ્રકૃતિ હોમ્સ, શેલાગામ રોડ, કલબ ૦૭ની બાજુમાં, સરખેજ રિંગરોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮
રમણીક સોમેશ્વર : 'પલ્લવ', ફોરેસ્ટ ઓફિસ પાસે, માનવ કોમ્પ્લેક્સ પાછળ, નવા અંજાર-૩૭૦૧૧૦
રમેશ કોઠારી : ૧૦૨, ઇલાક્ષ એપાર્ટમેન્ટ, મુક્તજીવન શાળા પાસે, દક્ષિણી સોસાયટી, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮
રમેશ ર. દવે : 'વૈશાખ', ૨/૨, વીમાનગર, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫
શ્રદ્ધા ત્રિવેદી : બી/૨૦૩, સૂર્યલોક ફ્લેટ, સોરાબજી કમ્પાઉન્ડ, જૂના વાડજ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩
સુરેશ શુક્લ : ૬/બી, ચંદ્રજ્યોત સોસાયટી, વેજલપુર રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૧
હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ : ૭૪/૮, જગાભાઈ પાર્ક, રામબાગ ચારરસ્તા પાસે, મણિનગર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૮

રંગદ્વાર પ્રકાશન

G-15, યુનિવર્સિટી પ્લાઝા, દાદાસાહેબનાં પગલાં, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-380009

ફોન નંબર : 079-27913344, વેબસાઇટ : <http://www.rangdwar.com>

કાવ્યસંગ્રહો

યદા તદા ગઝલ	સ્નેહી પરમાર	૭૦
ધરાધામ	રઘુવીર ચૌધરી	૧૦૦
પ્રેમની પાંખે	ફાધર શેખર, અનુ. રેમંડ ચૌહાણ	૧૨૦
કવિ દ્વય	જશવંત દેસાઈ - હેમંત દેસાઈ	૧૦૦
ઝાંખું ઝીણું તેજ ખર્યું રે...	શૈલેશ ટેવાણી	૧૦૦
ઇથરના સમુદ્ર	મહેન્દ્ર જોશી	૧૦૦
બીજી બાજુ હજી મેં જોઈ નથી	લલિત ત્રિવેદી	૧૦૦
કબૂતર, પતંગ અને દર્પણ	રાજેન્દ્ર પટેલ	૮૦
હવાનાં રૂપ	યાકૂબ પરમાર	૮૦
મંથન	પ્રદીપ ખાંડવાલા	૨૦૦
ભણે તુકો (મરાઠી અભંગો)	અનુ. અરુણા જાડેજા	૧૩૦
બચાવનામું	રઘુવીર ચૌધરી	૮૦
રોજેરોજની કવિતા	સં. નટુભાઈ જી. શાહ	૨૫૦
ઘટના ઘાટે	હરિકૃષ્ણ પાઠક	૭૦
પાદરનાં પંખી	રઘુવીર ચૌધરી	૭૦
ભિન્ન ષડ્જ	હરિશ્ચંદ્ર જોશી	૮૦
રાગાધીનમ્	સંજુ વાળા	૮૦
પંખીઓ જેવી તરજ	ભરત વિઝુડા	૭૦
વ્રજ વૈકુંઠે	રાજેન્દ્ર શાહ	૪૦
ફૂટપાથ અને શેઢો	રઘુવીર ચૌધરી	૬૦
તમસા	રઘુવીર ચૌધરી	૮૦

નોખું-અનોખું અભ્યાસસભર વિવેચનસાહિત્ય

બાળવાંચન	નિહારીકા ટી. ઉદાણી	125
નરસિંહ ચરિત્રવિમર્શ	દર્શના ધોળકિયા	300
સહૃદય ધર્મ (અનંતરાય રાવળલિખિત, પસંદગીના વિવેચન લેખો)	સંપા. દર્શના ધોળકિયા	260
દર્શક અને બીજા વિશે	ધીરેન્દ્ર મહેતા	180
ઉભયાન્વય	ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	150
ગુજરાતી દલિત સાહિત્યની કેડીએ	દલપત ચૌહાણ	170
બાલસાહિત્યમંથન	યશવંત મહેતા	100
બાલસાહિત્યના પરિઘમાં	યોસેફ મેકવાન	100
ગુજરાતી બાલવાર્તા	ઈશ્વર પરમાર	80
શબ્દભેદ	દલપત ચૌહાણ	125
વિવેચનની વાટે	અરુણિકા મનોજ દરુ	160
રંગવિમર્શ	ભરત દવે	250
કૃતિપર્વ	નીતિન રાઠોડ	100
સંત તુલસીદાસજીની કવિતાવલીનો રસાસ્વાદ	અર્ચના ભટ્ટ, પટેલ	70
અર્વાચીન ગુજ. સાહિત્યની વિકાસરેખા (સાક્ષરયુગ) ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર		200
અર્વાચીન ગુજ. સાહિત્યની વિકાસરેખા (ગાંધીયુગ અને અનુગાંધીયુગ)	ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર	340
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા ભાગ-5		
આધુનિક અને અનુઆધુનિક પ્રવાહો	ધીરુભાઈ ઠાકર	320
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા :1 (મધ્યકાળ) ધીરુભાઈ ઠાકર		90
અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસરેખા :2 (સુધારકયુગ) ધીરુભાઈ ઠાકર		90
મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યની જૈન પરંપરા	કીર્તિદા શાહ	125
ભર્તૃહરિનાં બે શતકો	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	170

ગૂર્જર ગ્રંથપ્રકાશન કાર્યાલય

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-380001

■ ફોન : 22144663, 22149660 ફેક્સ : 22144663

■ ઈ-મેઇલ : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન : 102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, ટાઇટેનિયમ સિટીસેન્ટર પાસે, સીમા હોલની સામે, 100 ફૂટ રોડ, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-15.

ફોન : 26934340, મો. 9825268759 ઈમેલ : gurjarprakashan@gmail.com

સાહિત્યકળાની નજીક રહીને થતાં સર્જનોની
માય ડિયર જ્યુની પોતાની પ્રકાશન-વ્યવસ્થા

લટૂર પ્રકાશન

‘અવનિલોક’, ૩ શાંતિનગર સોસાયટી, ૨૨૭૩ હિલ ડ્રાઇવ ભાવનગર-૧

મો. : ૯૬૨૪૬૯૫૬૪૬

નવાં - અવનવાં પ્રકાશનો

નવા વાર્તાસંગ્રહો		ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યસંગ્રહો	
૧. પોલિટેકનિક (મહેન્દ્રસિંહ પરમાર)	રૂ. ૧૭૦	રાજેન્દ્ર શુક્લ :	
૨. મારગ વાર્તાનો (હરીશ મહુવાકર)	રૂ. ૧૮૦	૧. કોમલ રિષભ	રૂ. ૧૫૦
૩. ફરીથી (લઘુકથા) (નસીમ-હરીશ મહુવાકર)	રૂ. ૧૫૦ રૂ. ૨૦૦	૨. અંતર ગાંધાર ભરત ભટ્ટ :	રૂ. ૧૫૦
૪. રીઆલિટી શો (નવનીત જાની)	રૂ. ૨૦૦	૩. મીણના માર્ગ પર ૪. એક પંડિતની પોથી	રૂ. ૧૫૦ રૂ. ૧૨૦
૫. પડથારો (ગોરધન ભેંસાણિયા)	રૂ. ૧૮૦	સોલિડ મહેતા :	
૬. નીચે નહીં ધરતી ઉપર નહીં આકાશ (બહાદુરભાઈ જ. વાંક)	રૂ. ૧૫૦	૫. શબ્દાયન ૬. સંભૂતિ	રૂ. ૧૪૦ રૂ. ૧૧૦
૭. ગોત્ર	રૂ. ૧૮૦	મનોહર ત્રિવેદી :	
૮. સુગંધ (ગિરીશ ભટ્ટ)	રૂ. ૧૫૦	૭. ઘર છે સામે તીર ભરત વિઝુડા :	રૂ. ૧૭૦
૯. થુંબડી (સંજય ચૌહાણ)	રૂ. ૧૫૦	૮. તો અને તો જ રમેશ આચાર્ય :	રૂ. ૧૫૦
૧૦. નિરુત્તર (બકુલ દવે)	રૂ. ૧૫૦	૯. પાથરજાવાળો ૧૦. ઘર બદલવાનું કારણ સુધીર પટેલ :	રૂ. ૧૧૦ રૂ. ૧૨૫
		૧૧. જળ પર લકીર	રૂ. ૧૫૦
૧૧ કાવ્યસંગ્રહોની કિં. ૧૫૧૫/- થાય છે. આખો સેટ ખરીદનારને રૂ. ૧૦૦૦માં ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.			
રખડુનો કાગળ - મહેન્દ્રસિંહ પરમાર (નિબંધનું લલિત રૂપ) - રૂ. ૧૭૦			
માય ડિયર જ્યુની વાર્તાકળા વિશે (૫૩ અભ્યાસલેખો) - રૂ. ૪૫૦			

તમારા બુકસેલર પાસેથી મળશે. સીધો સંપર્ક કરો : વિશેષ વળતરથી ઘેર બેઠાં પહોંચાડીશું.

માય ડિયર જ્યુ : ૯૮૯૮૯૬૯૬૨૬ - ૯૪૨૬૧૬૦૨૦૯

અવનીન્દ્ર : ૯૬૨૪૬૯૫૬૪૬ - ૯૩૭૭૧૧૫૬૫૬

Email : latoorprakashan@yahoo.com

વિમોચન સમારોહ-૩માં વક્તવ્ય રજૂ કરતા ડૉ. ચિમનલાલ ત્રિવેદી

ચિમનલાલ શિ. ત્રિવેદી (૧૯૨૯-૨૦૦૫)

(ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના અધ્યાપક, પિંગળશાસ્ત્રી, વિવેચક, સંપાદક)

એમની દ્વિતીય પુણ્યતિથિ નિમિત્તે એમને બહુ જ ગમતી કાવ્યપંક્તિઓ સાથે યાદ કરીએ.

દુર્વૃત્તિઓ જે જગવે જનોની
તે ખેલ માંડે ભયનો ભરેલો,
ભર્યા તળાવો તણિ પાળ ખોદી,
રોકી શક્યા છે જળધોધ કોણ ?

– રમણભાઈ નીલકંઠ

(‘રાઈનો પર્વત’, આવૃત્તિ ૧૯૯૯, પૃષ્ઠક્રમાંક ૨૫)

પરિવારજનો

માનવીની વાણી જેટલી વિકસિત થશે, એટલું એનું જીવન વિકસિત થશે. જ્યારે માણસ મન:પૂર્વક ચિંતન કરે છે, ત્યારે પરમ વાક્યશક્તિ આપોઆપ સ્ફુરે છે.

– વિનોબા

આપણી શિક્ષણપ્રથા વિદ્યાર્થીઓમાં વાંચનની આદત કેળવી શકતી નથી. આપણું શિક્ષણ ઉત્તરોત્તર વધુ ને વધુ પરીક્ષાલક્ષી થતું ગયું હોવાથી વિદ્યાર્થીઓની વિશાળ બહુમતી કેવળ પરીક્ષા માટે જ વાંચે છે. પરીક્ષા માટે પાઠ્યપુસ્તકો પણ હવે વંચાતાં નથી, સવાલ-જવાબના રૂપમાં લખાતી માર્ગદર્શિકાઓ જ વંચાય છે. આને કારણે શાલેય-ફોર્મલ શિક્ષણ પૂરું કરતા આપણા વિદ્યાર્થીમાં સમજપૂર્વક કે આકલનપૂર્વક વાંચવાની શક્તિ ઝાઝી કેળવાતી નથી. આપણી શિક્ષણપ્રથામાં વિદ્યાર્થીની ગોખવાની શક્તિ પુરસ્કૃત થાય છે તેથી વિદ્યાર્થીઓ વાંચન દ્વારા સમજ કેળવવા પણ પ્રેરાતા નથી. આમ શિક્ષણ દરમિયાન મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ વાચનવિમુખ રહેતા હોવાથી તેઓમાં વાચનશોખ કેળવાતો નથી. અલબત્ત, આપણી પરંપરા કથા સાંભળવાની, પાઠ કરવાની અને જાપ જપવાની છે એટલે કે ધાર્મિક સાહિત્ય વાંચવાની છે. આપણે જાતે વાંચી લેવાને બદલે જેણે વાંચી લીધું હોય તેની પાસેથી શ્રવણ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી લેવાનું પસંદ કરીએ છીએ.

– રમેશ બી. શાહ

લેખકો અને કલાકારોએ જૂઠ પર વિજય પ્રાપ્ત કરવો પડે છે. જૂઠ સાથેના સંઘર્ષમાં કલા હંમેશાં વિજયી થાય છે. સત્યનો એક શબ્દ આખી પૃથ્વી કરતાં ભારે વજનદાર છે. લેખક મૃત્યુ પર વિજયની ચિંતા કરતો નથી કારણ કે મૃત્યુ સત્ય છે, અને સત્ય ભયથી પર છે.

– ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

અતિવાચાળતા જ્ઞાનની નિશાની ન કહેવાય, મૌન જ જ્ઞાનની નિશાની કહેવાય. અપ્રાસંગિક અને અનપેક્ષિત કરેલી ઉત્તમ જ્ઞાનની વાતો પણ બકવાદ થઈ જાય.

– સ્વામી સચ્ચિદાનંદ

: સ્થાનસમર્પિત :

ડૉ. અરુણ જે. કક્કડ

એસોસિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ, દેવમણિ કોલેજ,
વિસાવદર

કવિ શ્રી સુન્દરમૂના નવા કાવ્યસંગ્રહો

૧. પલ્લવિતા	૧૯૯૫	૮+૩૫૬	રૂ. ૧૬૦
૨. મહાનદ	૧૯૯૫	૭+૧૯૩	રૂ. ૮૦
૩. પ્રભુ-પદ	૧૯૯૭	૧૩+૪૪૧	રૂ. ૨૨૫
૪. અગમ નિગમા	૧૯૯૭	૧૧+૨૯૨	રૂ. ૧૫૦
૫. પ્રિયાંકા	૧૯૯૭	૧૧+૩૬૭	રૂ. ૧૫૦
૬. નિત્યશ્લોક	૧૯૯૭	૧૨+૧૮૮	રૂ. ૧૦૦
૭. નયા પૈસા	૧૯૯૮	૧૩+૩૩૩	રૂ. ૧૭૫
૮. વરદા	૧૯૯૮	૧૯+૫૨૯	રૂ. ૨૫૦
૯. ચક્રદૂત	૧૯૯૯	૯+૨૫૯	રૂ. ૧૨૫
૧૦. લોકલીલા	૨૦૦૦	૧૩+૨૫૨	રૂ. ૧૦૦
૧૧. દક્ષિણા-૧	૨૦૦૨	૧૭+૩૨૩	રૂ. ૫૦
૧૨. મનની મર્મર	૨૦૦૩	૧૦+૩૮૭	રૂ. ૫૦
૧૩. ધ્રુવયાત્રા	૨૦૦૩	૧૨+૩૪૫	રૂ. ૫૦
૧૪. ધ્રુવચિત્ત	૨૦૦૪	૧૭+૨૭૪	રૂ. ૫૦
૧૫. ધ્રુવપદે	૨૦૦૪	૧૧+૨૫૩	રૂ. ૫૦
૧૬. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૧	૨૦૦૫	૧૬+૩૨૦	રૂ. ૨૦૦
૧૭. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૨	૨૦૦૫	૧૬+૩૭૦	રૂ. ૨૦૦
૧૮. શ્રીમાતાજીના સાન્નિધ્યમાં-૩	૨૦૦૬	૩૨+૩૧૭	રૂ. ૨૫૦
૧૯. મંગળા-માંગલિકા	૨૦૦૭	૨૮+૨૩૮	રૂ. ૧૫૦
૨૦. તું ક્યાં... હું ક્યાં !?	૨૦૦૮	૨૮+૩૦૫	રૂ. ૨૫૦
૨૧. સ્વાગતમ્ ગીતવાહીને	૨૦૦૯	૧૬+૨૦૭	રૂ. ૧૫૦
૨૨. 'સાવિત્રી'ના કાવ્યખંડો	૧૯૯૫	૨૪+૪૭૩	રૂ. ૩૦૦

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના મહાકાવ્ય Savitriમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

૨૩. દક્ષિણા-૨	૨૦૦૨	૧૮+૬૭૬	રૂ. ૫૦
---------------	------	--------	--------

(અનુવાદ : શ્રી અરવિન્દના Last Poems, More Poems,
Collected Poemsમાંથી, મૂળ અંગ્રેજી સાથે.)

આ તમામ સંગ્રહોનાં પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. ગ્રંથવિહાર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા પાછળ, આશ્રમમાર્ગ,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯
૨. ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, રતનપોળનાકા સામે, ગાંધી માર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

વાર્તા વાંચવાનું શાસ્ત્ર

લેખક : અનુપમ ભટ્ટ

(પાકું પૂઠું, પૃ. ૨૮૮, કિં. ૩. ૧૯૦)

તમે સાહિત્યના વિદ્યાર્થી છો અને વાર્તા કેવી રીતે વંચાય તેની વ્યવસ્થિત તાલીમ મેળવવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે કથાસાહિત્યના ઊંડાણપૂર્વકના અભ્યાસ માટે અત્યંત મહત્ત્વની વિભાવનાઓ (જેવી કે વસ્તુસંકલના, વિષયવસ્તુ, વાર્તાનો અન્તર્નિહિત લેખક, વાર્તાનો અન્તર્નિહિત વાચક)ની વિશદ અને વિસ્તૃત સમજણ મેળવવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

કથાસાહિત્યની કૃતિ વિશે અભ્યાસલેખ લખવા માટે આવશ્યક એવી નિયમનિષ્ઠ, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ કેવી હોય તે જાણવા-સમજવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

તમે સાહિત્યના અધ્યાપક છો અને કેવા વિવિધ દષ્ટિકોણથી વાર્તા / નવલકથાની વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચર્ચા કરી શકાય તે જાણવા - સમજવા ચાહો છો ?

- તો આ પુસ્તક તમારા માટે છે.

પ્રાપ્તિસ્થાન

ગ્રંથવિહાર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ' પાછળ, નદી કિનારે,

આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯

ફોન નં. : ૨૬૫૮૭૯૪૯

આ ઉપરાંત આપના નજીકના પુસ્તકવિકેતાનો સંપર્ક કરો.

આપણાં સુખ-દુઃખ તુલનાનાં !

વિચાર કરતાં એમ લાગે કે આ તુલનાશક્તિની તો કેવી ખૂબી છે !

મનમાં એક વિચાર ચાલતો હતો, મોં મલકાતું હતું. પોતાની જાતને મોટી સમજતો હતો, સુખી માનતો હતો. અચાનક જ કાંઈ યાદ આવ્યું; તેની સાથે સરખામણી થવી શરૂ થઈ. મોં પડી ગયું ! સુખ રાખ થઈ ઊડી ગયું. દુઃખના વિચારોથી મન હવે કડવું થઈ ગયું. મનમાં પીડા ઊપડી. અજંપો થયો. દેહમાં વેદના થઈ આવી... એવામાં બીજું કંઈ યાદ આવ્યું. કોઈકે આવી વધુ દુઃખી માણસની વાત કરી. એ સાંભળી મનને સારું લાગ્યું ! પેલી વેદના ઓસરવા લાગી.

શું છે આ ? તુલનાની આ તે કેવી તાકાત ?

મેળામાં મહાલવા એક માણસ જતો હતો. મસ્તીભરી ચાલ હતી અને ગળામાંથી ગીતોના સૂર રેલાતા હતા. એવામાં રસ્તે ઉતાવળે ચાલતા માણસોના પગ પર નજર પડી. અનેક નર-નારીને એ જાત જાતનાં પગરખાં પહેરીને જતાં જોયાં. રે નસીબ ! મસ્તીનાં ગીતો વરાળ થઈ ઊડી ગયાં ! હાથ રે ! મારા પગમાં કાંઈ નહીં ? હું ઉઘાડપગો ! અટકી ગયો. મોળો પડી ગયો. દુઃખી દુઃખી થઈ ગયો ! આગળ વધતાં, ચકડોળ પાસે એક ઠેલણગાડીમાં સૂતેલો માણસ જોયો. આને તો પગ જ ન હતા ! તેને જોયો અને થયું : હાશ ! મને પગ તો છે ! મલકાયો. મનને ઘેરી વળેલો વિષાદ દૂર થયો.

આપણે, આપણાં સુખ-દુઃખને કશીયે સરખામણી વિના તેના સ્વરૂપને પામીએ અને સ્વીકારીએ તો કેવું સારું ? જ્યારે તુલના કરીએ છીએ ત્યારે જ ઉપાધિ આવે છે ! આમ, આપણાં સુખ-દુઃખ વાસ્તવિક છે જ નહીં. કશી તુલના વિના જ જો સુખ-દુઃખનો વિચાર કરીએ તો કેવું સારું. અરે ! આપણે કોઈને સારા કે ખોટા કહીએ છીએ એ પણ અન્યની સરખામણીએ જ ને ?

હવે, તુલનાના કશા વળગણ વિના વિચારવાની ટેવ પાડવા જેવી છે.

તુલના બધે ખપની નથી.

(પાઠશાળા)

— પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ

ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર

અમદાવાદ

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે

આપણે કાંઈ ને કાંઈ પુરુષાર્થ તો રોજ કરતા જ રહીએ છીએ, પણ એ પુરુષાર્થની સફળતાની આધારશિલા છે : ધ્યેયની સ્પષ્ટતા.

આપણું ધ્યેય સ્પષ્ટ હોય તો જ, તેને સામે રાખીને કરેલી ગતિ સાર્થક બને છે; એ ગતિ પ્રગતિમાં રૂપાંતર પામે છે. ધ્યેયની સ્પષ્ટતા અને તે પછી, તે માટેના પુરુષાર્થનું સાતત્ય જરૂરી છે. આ સરળ નથી. તેમાં વિઘ્ન આવે તોપણ તે ધ્યેયનો વિકલ્પ ન સ્વીકારવો. ધ્યેયપ્રાપ્તિની તીવ્રતા એ વિઘ્નોને વિખેરી નાખે છે; ઓળંગી જવાનું બળ આપે છે.

માટે, ધ્યેય સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી અવિરામપણે મંડ્યા રહેવું તે સિદ્ધિની પૂર્વશરત છે.

ગામ જવા નીકળ્યા, પણ થોડું ચાલીને જો બીજી દિશાના ગામે જવા વિચાર્યું, એટલે વિઘ્ન શરૂ ! તેથી ધ્યેયની સ્પષ્ટતાની જેમ નિશ્ચલતા પણ તેટલી જ જરૂરી છે. તેમાં ચંચળતા ન ચાલે. નિર્ણય લેતાં પહેલાં ‘આ કે તે’ વિકલ્પ ભલે શોધ્યા કરીએ – એ ચાલે. પણ પછી નહીં.

તે નિર્ણય પછી તબક્કો ગતિનો આવે છે. ગતિ જ પ્રગતિનું રૂપ લે છે અને ધાર્યા ગામ અને ઠામ પહોંચાય છે. માત્ર ચાલવાથી ગામ નથી પહોંચાતું, પણ જે ગામ જવું છે તે ગામની દિશામાં ચાલવાથી તે ગામ પહોંચાય છે – જરૂર પહોંચાય છે.

ધ્યેયની સ્પષ્ટતા ગતિને સાર્થક કરે છે.

(પાઠશાળા)

– પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

: સ્થાનસમર્પિત :

નિમેષભાઈ ડગલી

એમ. બી. ટ્રેડિશનલ પ્રિન્ટ્સ પ્રા. લિમિટેડ

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩. ફોન : ૩૨૮૦૬૬૫૫

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગ્રંથ : ૭
(ઈ. ૧૯૧૦-૧૯૩૫)

સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગ-૧

સં. રમેશ ર. દવે, પારુલ કંઈર્ષ દેસાઈ
પાર્કુ પૂઠ, પૃ. ૬૩૨, કિં. રૂ. ૪૧૫/-

'ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ' ગ્રંથશ્રેણીના આ સાતમા ભાગમાં સ્વાતંત્ર્યોત્તર યુગના સમયગાળાના સર્જકો અને કૃતિઓ વિશે વિચારણા થઈ છે. અનેક વિદ્વાનોના સહયોગથી તૈયાર થયેલો આ માતબર ઇતિહાસગ્રંથ વિદ્યાર્થીઓ તથા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી નીવડશે.

વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતની નારીચેતનાનાં અગ્રેસર

સં. સુકુમાર પરીખ

પાર્કુ પૂઠ, પૃ. ૭૨૦, કિં. રૂ. ૬૦૦/-

શ્રીમતી વિદ્યાબહેન નીલકંઠ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક સુવર્ણપૃષ્ઠ છે. જીવનભર અનેક સીમાચિહ્નો રચતા રહેલાં વિદ્યાબહેન નીલકંઠ રચિત સાહિત્ય અને એમને વિશે વિવિધ નિમિત્તે લખાયેલા સાહિત્યને નિ:શેષપણે પ્રસ્તુત કરતો આ બૃહદ્ સંપાદનગ્રંથ અનેક જિજ્ઞાસુઓ અને અભ્યાસીઓ માટે મહત્વનો સંદર્ભગ્રંથ બની રહેશે.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં મહત્વનાં પ્રકાશનો

શ્રેષ્ઠ સુન્દરમ્

સં. સુધા પંડ્યા, પિનાકિની પંડ્યા
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૪૫૫, કિં. રૂ. ૪૦૦/-

શકવર્તી સાહિત્યકાર કવિ સુન્દરમે
એકાધિક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનું ખેડાણ કર્યું છે.
એમનાં વિપુલ સાહિત્યરશિમાંથી સંપાદકોએ
કેટલીક ઉત્તમ કૃતિઓ અને લેખોનું ચયન કરીને
આ સંપાદનગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે. સાહિત્યરસિકોને
અને અભ્યાસીઓને આ સંપાદન ઉપયોગી થશે
એવી આશા છે.

પરિવાર કાવ્યો

સં. ડૉ. શ્રદ્ધા ત્રિવેદી, ડૉ. ઊર્મિલા ઠાકર
પાર્કુ પૂઠું, પૃ. ૨૫૬, કિં. રૂ. ૩૨૦/-

ભારતીય સંસ્કૃતિની સુષમાથી સભર
પારિવારિક સંબંધો વિશે અનેક કાવ્યો લખાયાં છે.
આ કાવ્યોમાંથી કેટલાંક યાદગાર અને વિશિષ્ટ
કાવ્યોનું ચયન કરીને સંપાદકોએ આ સંપાદનગ્રંથ
તૈયાર કર્યો છે. કાવ્યરસિકોને માટે આસ્વાદ્ય બની
રહે એવી વૈવિધ્યપૂર્ણ કવિતાઓનું આ સંપાદન
સૌને ગમશે.

PARAB 2017 January

Regd. under Postal Registration No.

RNI No. GUJGUJ/2006/17273 GAMC-306/2015-2017, valid upto 31-12-2017

Posted at Ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

DR. FIXIT®
WATERPROOFING EXPERT

સુપરહિટ જોડી

સીમેન્ટમાં મિશ્રિત

DR. FIXIT®
WATERPROOFING EXPERT
101 LW

DR. FIXIT®
WATERPROOFING EXPERT
301 URP

છત અને બાથરૂમ માટે

1800 209 5504 | SMS <FIXIT> to 57575